

01

युरोपियन लोकांचे आगमन

पोर्तुगीज (Portuguese)

1. भारतात आगमन करणारे पहिले युरोपीय (१४९८).
2. महत्त्वाची व्यक्तिमत्त्वे: वास्को द गामा (Vasco da Gama), आल्मेडा (Almeida), आल्बुकर्क (Albuquerque).
3. आल्बुकर्क याने भारतात पोर्तुगीज वसाहतीचे साम्राज्य (colonial empire) स्थापन केले.
4. प्रमुख केंद्रे: गोवा (१५१०), दीव, दमण, कोचीन (Kochi).
5. परिचय करून दिलेल्या बाबी: कार्तझ (cartaz) नावाची सागरी परवाना पद्धत, नौदल श्रेष्ठत्व (naval supremacy), धर्मप्रसाराचे (missionary) कार्य, तंबाखू.

डच (नेदरलँड्स) (Dutch - Netherlands)

1. डच ईस्ट इंडिया कंपनी (VOC) ची स्थापना १६०२ मध्ये झाली.
2. केंद्रे: पुलीकत (Pulicat), नंतर नागापट्टणम् (Nagapattinam), कोचीन.
3. अनेक भागांमध्ये पोर्तुगीजांचा पराभव केला.
4. मुख्य लक्ष इंडोनेशियातील मसाल्यांच्या व्यापारावर केंद्रित केले \rightarrow त्यामुळे भारतात त्यांचे महत्त्व कमी झाले.

इंग्रज (English)

1. इंग्लिश ईस्ट इंडिया कंपनी ची स्थापना १६०० मध्ये झाली.
2. पहिली वखार (Factory): सुरत (१६१३) येथे जहांगीरच्या परवानगीने स्थापन केली.
3. प्रमुख केंद्रे: मद्रास (१६३९), मुंबई (१६६८), कलकत्ता (१६९०).
4. प्लासीच्या लढाईनंतर (१७५७) आणि बक्सारच्या लढाईनंतर (१७६४) त्यांचे स्वरूप व्यापाऱ्यांकडून प्रादेशिक सत्ता (territorial power) म्हणून बदलले.
5. दिवाणी अधिकार (Diwani rights) (१७६५) मिळाल्यानंतर ते राजकीय सत्ता बनले.

फ्रेंच (French)

1. फ्रेंच ईस्ट इंडिया कंपनी ची स्थापना १६६४ मध्ये झाली.
2. केंद्रे: पॉन्डिचेरी (Pondicherry), चंद्रनगर (Chandernagore), माहे (Mahe), कारैकल (Karaikal).
3. महत्त्वाची व्यक्ती: दुपले (Dupleix) — याने राजकीय प्रभाव वाढवण्याचा प्रयत्न केला.
4. कर्नाटक युद्धात (Carnatic Wars) (१७४६-६३) ब्रिटिशांकडून पराभूत झाले.
5. फ्रेंचांचे प्रदेश फक्त व्यापारी ठाणी (trading posts) म्हणून राहिले.

डॅनिश व इतर (Danish & Others) DK

1. डॅनिश वसाहती ट्रॅन्केबार (Tranquebar) आणि सेरामपूर (Serampore) येथे होत्या (नंतर १८स५ मध्ये ब्रिटिशांना विकल्या).
2. स्वीडिश आणि ऑस्ट्रियन कंपन्यांची उपस्थिती नगण्य होती.

युरोपीय भारतामध्ये यशस्वी का झाले? (Why Europeans Succeeded in India)

युरोपीय सत्तांना भारतात यश मिळण्यामागे खालील प्रमुख कारणे होती:

1. उत्कृष्ट नौदल तंत्रज्ञान आणि शस्त्रास्त्रे.
2. संयुक्त भांडवली कंपन्यां द्वारे व्यावसायिक संघटना.
3. मुघल साम्राज्याच्या अस्तानंतर भारतातील राजकीय विसंवाद (Fragmented Indian polity).
4. स्थानिक राजांमधील विरोध आणि भांडणे यांचा फायदा घेऊन त्यांना लष्करी मदत करण्याची क्षमता.
5. प्रबळ आर्थिक पाठबळ आणि जागतिक व्यापार जाळे.

युरोपीय लोक भारतात का आले? Why Europeans Came to India

युरोपीय सत्तांच्या भारत आगमनाची कारणे (Motives for European Arrival in India)

आर्थिक कारणे (मुख्य कारण) (Economic Motives - Primary Reason)

1. मसाल्यांचा व्यापार (Spice Trade): युरोपमध्ये मिरी (pepper), लवंग (cloves), दालचिनी (cinnamon), वेलची (cardamom) आणि जायफळ (nutmeg) यांसारख्या मसाल्यांना मोठी मागणी होती.
2. भारताकडे येणाऱ्या सागरी मार्गाचा शोध (Search for a Sea Route to India): ओटोमन तुर्कांनी इ.स. १४५३ मध्ये कॉन्स्टँटिनोपल जिंकल्यानंतर, खुष्कीचे (जमिनीवरील) मार्ग अधिक खर्चिक झाले आणि त्यांवर निर्बंध आले. त्यामुळे युरोपीय सत्तांना भारतीय आणि आग्नेय आशियाई बाजारपेठांमध्ये थेट प्रवेश हवा होता.
3. आशियाई विलासी वस्तूसाठी मागणी (Quest for Asian Luxury Goods): रेझीम (silk), सुती वस्त्रे (cotton textiles), रंग (dyes), नीळ (indigo), मौल्यवान खडे (precious stones) आणि सॉल्टपीटर (saltpetre - दारूगोळा बनवण्याचे साहित्य) यांसारख्या वस्तूंना युरोपमध्ये प्रचंड मागणी होती.

राजकीय कारणे (Political Motives)

1. युरोपीय सत्तांमधील स्पर्धा (Competition among European Powers): पोर्तुगाल, स्पेन, इंग्लंड, नेदरलँड्स आणि फ्रान्स या देशांना एकमेकांवर मात करून जागतिक व्यापारावर वर्चस्व गाजवायचे होते. वसाहती राष्ट्रीय शक्तीचे प्रतीक मानल्या जात होत्या.
2. पारंपारिक आशियाई सत्तांचे दुर्बल होणे (Weakening of Traditional Asian Powers): मोठ्या साम्राज्यांचा (उदा. दिल्ली सल्तनत, नंतरचे मुघल) हळूहळू झालेला न्हास यामुळे भारतामध्ये परकीय हस्तक्षेप करणे शक्य झाले.
3. धार्मिक हेतू (Religious Motive): ख्रिस्ती धर्माचा प्रसार करण्याची धर्मप्रसाराची तीव्र इच्छा (Missionary zeal), विशेषतः पोर्तुगीजांमध्ये होती.
4. वैज्ञानिक आणि तांत्रिक घटक (Scientific & Technological Factors): जहाज बांधणी, नौकावहन, नकाशाशास्त्र, होकायंत्र (compass) आणि अक्षांश मापन यंत्र (astrolabe) यांमध्ये झालेले प्रगतीचे टप्पे.
5. संयुक्त भांडवली कंपन्यांची नफाक्षमता (Profitability of Joint-Stock Companies): पोर्तुगीज इस्टाडो दा इंडिया, डच व्हीओसी (VOC), इंग्लिश ईस्ट इंडिया कंपनी (EIC) यांसारख्या व्यापारी कंपन्यांची स्थापना आणि त्यांच्या माध्यमातून मिळणारा प्रचंड नफा.

भारतातील युरोपीय शक्तींचे योगदान Contributions of European Powers in India

पोर्तुगीज (Portuguese) PT

1. आल्वुक्वर्क (Albuquerque): नौदल श्रेष्ठत्वाची सुरुवात केली, गोवा हस्तगत केला (१५१०) आणि पहिली टिकाऊ युरोपीय वसाहत स्थापन केली.
2. वास्को द गामा (Vasco da Gama): भारताकडे येणाऱ्या थेट सागरी मार्गाचा शोध लावला (१४९८), ज्यामुळे युरोप-भारत सागरी व्यापाराला सुरुवात झाली.

3. **संत फ्रान्सिस झेवियर (St. Francis Xavier):** ख्रिस्ती धर्मप्रचाराला चालना दिली आणि किनारी भागात शिक्षणाचे कार्य केले.
4. **आल्मेडा (Almeida): 'निळे पाणी धोरण' (Blue Water Policy)** लागू केले, ज्यामुळे पोर्तुगीजांचे नौदल नियंत्रण अधिक मजबूत झाले.

डच (Dutch) NL

1. **व्हॅन रीडे (Van Rheeде): 'हॉर्टस मलबारिकस' (Hortus Malabaricus)** हा ग्रंथ संकलित केला, ज्याने भारतीय वनस्पतीशास्त्राच्या ज्ञानात भर घातली.
2. **डच व्हीओसी (VOC) अधिकारी:** पुलीकत येथे कापड आणि मसाल्यांच्या व्यापाराचे **मुख्य केंद्र** विकसित केले.

इंग्रज (English) GB

1. **जॉब चार्नॉक (Job Charnock):** कलकत्त्याची स्थापना केली (१६९०) आणि ब्रिटिश व्यापाराला आधार मिळवून दिला.
2. **रॉबर्ट क्लाइव्ह (Robert Clive):** प्लासीच्या युद्धानंतर (१७५७) **ब्रिटिश राजकीय सत्तेची** स्थापना केली.
3. **वॉरन हेस्टिंग्ज (Warren Hastings):** न्यायिक आणि प्रशासकीय सुधारणा लागू केल्या, ज्यामुळे आधुनिक शासनाचा पाया रचला गेला.
4. **लॉर्ड वेल्लेस्ली (Lord Wellesley):** तैनाती फौजेच्या (**Subsidiary Alliance**) धोरणाद्वारे ब्रिटिश सत्तेचा विस्तार केला.

फ्रेंच (French) FR

1. **दुप्ले (Dupleix):** कर्नाटकच्या राजकारणात हस्तक्षेप करून भारतात **राजकीय हस्तक्षेपाची** सुरुवात केली.
2. **लॅली (Lally):** फ्रेंच लष्करी विस्ताराला बळकटी दिली, परंतु अंतिमतः त्याचा पराभव झाला.
3. **फ्रेंच व्यापारी:** बंगाल आणि दक्षिण भारतात **रेझीम आणि कापड व्यापारात** सुधारणा घडवून आणली.

ब्रिटन भारतात प्रभावी सत्ता का बनली? (Why Britain emerged as the dominant power in India?)

1. **उत्कृष्ट लष्करी तंत्रज्ञान (Superior military technology):** आधुनिक बंदुका, तोफखाना, आणि **शिस्तबद्ध सैन्य**.
2. **नौदल श्रेष्ठत्व (Naval supremacy):** समुद्र, व्यापारी मार्ग आणि किनारी किल्ल्यांवर नियंत्रण.
3. **भारतीय राजकीय ऐक्याचा अभाव (Weak Indian political unity):** **मुघल साम्राज्याचा न्हास** आणि **प्रादेशिक शत्रुत्व** यांचा फायदा घेतला.
4. **प्रभावी मुत्सद्देगिरी (Effective diplomacy):** युती, तह आणि तैनाती फौज यांचा वापर केला.
5. **आर्थिक सामर्थ्य (Economic strength):** व्यापारातून मिळालेले भांडवल, संयुक्त भांडवली कंपनी आणि जागतिक बाजारपेठा.
6. **प्रशासकीय कार्यक्षमता (Administrative efficiency):** महसूल संकलन (revenue collection) आणि प्रशासनाची सुसूत्र रचना.
7. **युरोपीय प्रतिस्पर्धकांचा पराभव (Defeat of European rivals):** पोर्तुगीज, डच आणि फ्रेंचांना भारतातून बाहेर काढले.
8. **स्थानिक संघर्षांचा फायदा (Exploitation of local conflicts):** सत्तासंघर्षात (succession disputes) हस्तक्षेप करून सत्ता हस्तगत केली.

१८ व्या शतकातील सामाजिक-आर्थिक आणि राजकीय परिस्थिती (Socio-economic and political condition during 18th century)

राजकीय परिस्थिती (Political Conditions)

1. औरंगजेबाच्या मृत्यूनंतर (१७०७) मुघल साम्राज्याचा ऱ्हास.
2. प्रादेशिक सत्तांचा उदय: मराठे, शीख, निझाम, म्हैसूर आणि बंगालचे नवाब.
3. वारसाहक्कासाठी वारंवार होणारे संघर्ष (succession) आणि अंतर्गत बंडखोरी.
4. युरोपीय व्यापारी कंपन्यांचा, विशेषतः ब्रिटिशांचा वाढता प्रभाव.
5. विखंडित सत्ता (Fragmented authority) यामुळे राजकीय अस्थिरता आणि सत्ता पोकळी (power vacuum) निर्माण झाली.

सामाजिक-आर्थिक परिस्थिती (Socio-Economic Conditions)

1. शेती मुख्यतः निर्वाहासाठी (subsistence-based) होती, शेतकऱ्यांवर महसुलाचा बोजा अधिक होता.
2. युरोपीय आयातीमुळे कापड यांसारख्या पारंपारिक उद्योगांचा ऱ्हास.
3. बंगाल, सुरत, मद्रास, मुंबई यांसारख्या शहरी व्यापारी केंद्रांची वाढ.
4. ग्रामीण समाजात जाती आणि सामाजिक उतरंड (social hierarchy) कायम होती.
5. युद्ध, कुप्रशासन आणि हवामानामुळे वारंवार दुष्काळ (famines) पडत.
6. सांस्कृतिक आश्रय (Cultural patronage) मुघलांकडून प्रादेशिक दरबारांकडे व नवाबांकडे वळला.

भारतात मुघल साम्राज्याच्या ऱ्हासाची कारणे (Decline of Mughal empire in India)

1. औरंगजेबानंतरचे दुर्बल वारसदार (Weak successors) यामुळे राजकीय अस्थिरता.
2. वारसाहक्काचे संघर्ष आणि दरबारातील अंतर्गत कलह (court intrigues) यामुळे मध्यवर्ती सत्ता कमकुवत झाली.
3. साम्राज्याचा अतिविस्तार (Overextension) आणि सततच्या युद्धांमुळे तिजोरीवर ताण.
4. औरंगजेबाच्या काळात धार्मिक असहिष्णुता (Religious intolerance) यामुळे प्रादेशिक सत्ता दुरावल्या.
5. मराठे, शीख आणि राजपूत यांसारख्या प्रादेशिक राज्यांचा उदय.
6. मुघल सैन्य आणि लष्करी तंत्रज्ञान युरोपीयांच्या तुलनेत कमी पडले.
7. जास्त कर आणि व्यापार मक्तेदारी गमावल्यामुळे झालेला आर्थिक ऱ्हास.
8. युरोपीय व्यापारी कंपन्यांचा वाढता प्रभाव आणि सत्ता.
9. प्रशासकीय भ्रष्टाचार आणि अकार्यक्षम कारभार.
10. शेतकरी उठाव आणि कृषी क्षेत्रातील संकटामुळे (agrarian distress) राज्याचे नियंत्रण कमकुवत झाले.

प्रादेशिक राज्यांच्या उदयाची कारणे (Why rise in regional states?)

1. दिल्ली सल्तनतचा ऱ्हास: मध्यवर्ती सत्तेचे दुर्बल होणे.
2. मुघल साम्राज्याचे विखंडन: प्रादेशिक गव्हर्नरनी स्वायत्तता मिळवली.
3. स्थानिक लष्करी नेते (उदा. मराठे, राजपूत) यांनी नियंत्रण स्थापित केले.
4. शेती महसूल प्रणालीने प्रादेशिक शासकांना बळ दिले.
5. व्यापार आणि वाणिज्य वाढल्यामुळे स्थानिक अर्थव्यवस्था बळकट झाल्या.
6. धार्मिक आणि सांस्कृतिक ओळखीमुळे प्रादेशिक सत्ता (उदा. शीख, मराठा) मजबूत झाल्या.
7. युरोपीय प्रभावामुळे राज्यांमध्ये युती आणि संघर्ष वाढले.

मराठ्यांच्या उदयाची कारणे (Factors responsible for the rise of Maratha)

1. **मुघल साम्राज्याचा ऱ्हास:** दख्खनमध्ये राजकीय पोकळी (Political vacuum) निर्माण झाली.
2. **छत्रपती शिवाजी महाराजांचे नेतृत्व:** लष्करी बुद्धिमत्ता आणि प्रशासकीय सुधारणा.
3. **गनिमी काव्याचे तंत्र:** किल्ले आणि डोंगराळ प्रदेशाचा वापर.
4. **प्रबळ स्थानिक पाठिंबा:** शेतकरी आणि स्थानिक सरदारांनी मराठ्यांना साथ दिली.
5. **कार्यक्षम महसूल प्रणाली:** चौथ (Chauth) आणि सरदेशमुखी (Sardeshmukhi) ची ओळख.
6. **नौदल सामर्थ्य:** किनारी किल्ले आणि व्यापारी मार्गांवर नियंत्रण.
7. **लवचिक युती:** आवश्यकतेनुसार प्रादेशिक सत्तांशी सहकार्य.
8. **धार्मिक आणि सांस्कृतिक आवाहन:** मुघलांच्या धार्मिक लादणीविरुद्ध हिंदू परंपरांचे संरक्षण.

मराठ्यांच्या पतनाची कारणे (Factors responsible for the fall of the Marathas)

1. **अंतर्गत फूट (Internal Divisions):** शिवाजी महाराज आणि पेशवा बाजीराव पहिले यांसारख्या मजबूत नेत्यांच्या मृत्यूनंतर कमकुवत मध्यवर्ती सत्ता.
2. **वारसाहक्काचे संघर्ष:** पेशवे आणि प्रादेशिक सरदारांमधील वारंवार वादामुळे ऐक्य कमकुवत झाले.
3. **प्रादेशिक सत्तांचा उदय:** शिंदे, होळकर, भोसले यांसारख्या प्रादेशिक घराण्यांच्या उदयामुळे विखंडन (fragmentation) झाले.
4. **आर्थिक ताण (Economic Strain):** सततच्या युद्धांमुळे तिजोरी आणि संसाधने कमी झाली.
5. **लष्करी दुर्बलता:** ब्रिटिश ईस्ट इंडिया कंपनीप्रमाणे सैन्याचे आधुनिकीकरण करण्यात अपयश.
6. **ब्रिटिश मुत्सद्देगिरी आणि युद्धनीती:** अंतर्गत संघर्षांचा फायदा आणि **अँग्लो-मराठा युद्धात (१७७५-१८१८)** मिळालेले विजय.
7. **धोरणात्मक युतीचा अभाव:** ब्रिटिशांविरुद्ध इतर भारतीय सत्तांशी एकत्र येण्यात अपयश.

पानिपत येथे मोठी युद्धे का झाली? (Why did major battles take place at Panipat?)

1. **धोरणात्मक स्थान (Strategic Location):** पंजाब आणि वायव्येकडून दिल्ली आणि उत्तर भारताचे प्रवेशद्वार.
2. **सपाट भूप्रदेश (Flat Terrain):** मोठ्या सैन्यासाठी आणि घोडदळाच्या (cavalry) हालचालींसाठी योग्य.
3. **राजधानीजवळ:** दिल्लीच्या जवळ असल्याने उत्तर भारतावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी महत्त्वाचे.
4. **व्यापार आणि दळणवळणाचे मार्ग:** महत्त्वाच्या उत्तर-दक्षिण आणि पूर्व-पश्चिम मार्गांवर स्थित.
5. **मोकळे मैदान (Open Ground):** नैसर्गिक संरक्षणाची कमतरता, ज्यामुळे सैन्यांमध्ये **प्रत्यक्ष युद्ध** (pitched battles) करणे सोपे होते.

पानिपतची प्रमुख युद्धे (Major Battles of Panipat)

1. **पहिले पानिपतचे युद्ध (१५२६):** बाबरने इब्राहिम लोदीचा पराभव केला, ज्यामुळे मुघल साम्राज्याची सुरुवात झाली.
2. **दुसरे पानिपतचे युद्ध (१५५६):** अकबरचा प्रतिनिधी बैराम खान याने हेमूचा पराभव केला, ज्यामुळे मुघल राजवट मजबूत झाली.
3. **तिसरे पानिपतचे युद्ध (१७६१):** अहमद शाह अब्दालीने मराठ्यांचा पराभव केला, ज्यामुळे भारतात मराठा सत्ता कमकुवत झाली.

भारतात ब्रिटिश सत्तेचा विस्तार आणि बळकटीकरण (Expansion and Consolidation of British Power in India)

1. **सुरुवातीची व्यापारी उपस्थिती:** १६०० मध्ये ईस्ट इंडिया कंपनी (EIC) व्यापारासाठी स्थापन; पहिली वखार सुरत येथे (१६१३).

2. **राजकीय हस्तक्षेप:** १८ व्या शतकाच्या मध्यास, मुघल व्हासानंतर EIC ने स्थानिक राजकारणात हस्तक्षेप केला.
3. **महत्त्वाची युद्धे: प्लासीचे युद्ध (१७५७):** EIC ने बंगालवर नियंत्रण मिळवले. **बक्सारचे युद्ध (१७६४):** EIC ला बंगाल, बिहार, ओरिसा येथे **दिवाणी अधिकार** (महसूल गोळा करण्याचा) मिळाले.
4. **दक्षिण भारतात विस्तार:** हैदर अली आणि टिपू सुलतानचा पराभव (अँग्लो-म्हैसूर युद्धे, १७६७-१७९९). मराठ्यांचा पराभव (अँग्लो-मराठा युद्धे, १७७५-१८१८).
5. **बळकटीकरणाची उपाययोजना: लॉर्ड वेलस्ली** आणि **डलहौसी** यांच्या अंतर्गत **तैनाती फौज** आणि **दत्तक वारस नामंजूर (Doctrine of Lapse)** धोरणे. अवधसारख्या संस्थानांचे **विलिनीकरण (Annexation)** (१८५६).
6. **उठाव आणि नंतरचे परिणाम: १८५७ चा उठाव - ब्रिटिश राजसत्तेने** सत्ता ताब्यात घेतली; EIC **बरखास्त**. गव्हर्नर जनरल/व्हाईसरॉय, केंद्रीय नोकरशाही (bureaucracy) आणि सैन्याखाली प्रशासकीय बळकटीकरण.
7. **आर्थिक आणि प्रशासकीय नियंत्रण:** ब्रिटिश सत्तेला बळ देण्यासाठी महसूल प्रणाली (कायमधारा/रयतवारी/महालवारी), रेल्वे, तार (telegraphs) आणि कायदे लागू केले.

सत्ता बळकटीकरण आणि विस्तारासाठी ब्रिटिशांची प्रमुख धोरणे (Major British Policies for Power Consolidation & Expansion)

1. **दत्तक वारस नामंजूर धोरण (Doctrine of Lapse) (१८४८-१८५६):** ज्या संस्थानांना पुरुष वारस नसे, त्यांचे विलिनीकरण केले.
2. **तैनाती फौज (Subsidiary Alliance) (१७९८, वेलस्ली):** भारतीय शासकांना ब्रिटिश सैन्य आणि परराष्ट्र धोरणावरील नियंत्रण स्वीकारण्यास भाग पाडले.
3. **महसूल धोरणे (कायमधारा, रयतवारी, महालवारी):** आर्थिक नियंत्रण आणि राज्याचा महसूल मजबूत केला.
4. **फोडा आणि राज्य करा (Divide and Rule):** विरोधाला कमकुवत करण्यासाठी धार्मिक, जातीय आणि प्रादेशिक फरकांचा फायदा घेतला.
5. **सैन्यावर नियंत्रण:** भारतीय शिपाई ब्रिटिश अधिकाऱ्यांखाली, विशिष्ट "लढाऊ जातींना" अनुकूल भरती धोरणे.
6. **राजकीय करार आणि संरक्षणाखालील राज्ये (Protectorates):** संस्थानांवर अप्रत्यक्ष नियंत्रण प्रस्थापित केले.
7. **बंडांचे दमन (१८५७ आणि नंतर):** केंद्रीय प्रशासन आणि सैन्य व शासनाची पुनर्रचना.
8. **कायदेशीर आणि प्रशासकीय सुधारणा:** ब्रिटिश वर्चस्व सुनिश्चित करण्यासाठी कायदे आणि नोकरशाहीचे मानकीकरण.

१८५७ पूर्वी भारतातील ब्रिटिश प्रशासनाची वैशिष्ट्ये (Features of British Administration in India before 1857)

1. **कंपनीचे शासन (Company Rule):** भारतावर मुघल सम्राटाच्या नाममात्र अधिकाराखाली ईस्ट इंडिया कंपनीचे शासन होते.
2. **दुहेरी शासन प्रणाली (Dual System of Governance):** कंपनी महसूल गोळा करायची, तर स्थानिक शासक काही प्रदेशांमध्ये (उदा. कॉर्नवॉलिसच्या नेतृत्वाखालील बंगाल) प्रशासन हाताळत असत.
3. **महसूल प्रणाली:** वेगवेगळ्या प्रांतांमध्ये **कायमधारा, रयतवारी, महालवारी** प्रणाली लागू केली.
4. **लष्करी वर्चस्व (Military Dominance):** नियंत्रण लागू करण्यासाठी कंपनीने शिपायांचे सैन्य (sepoy army) राखले.
5. **केंद्रीकृत नोकरशाही (Centralized Bureaucracy):** प्रशासन पदानुक्रमित आणि नोकरशाही आधारित होते.
6. **न्यायव्यवस्था (Judicial System):** युरोपीय लोकांसाठी ब्रिटिश न्यायाधीश आणि भारतीयांसाठी स्थानिक कायदे असलेली स्वतंत्र दिवाणी आणि फौजदारी न्यायालये.
7. **व्यावसायिक लक्ष (Commercial Focus):** शासनाचे मुख्य उद्दिष्ट नफा आणि व्यापार मक्तेदारी होते.
8. **स्थानिकांशी मर्यादित सल्लामसलत:** प्रशासन किंवा धोरण निर्मितीमध्ये भारतीयांचा सहभाग कमी होता.
9. **दत्तक वारस नामंजूर आणि तैनाती फौज (नंतर डलहौसीने लागू केली, १८४८-५६):** संस्थानांचे विलिनीकरण करण्याचे धोरण.
10. **महसूल संकलनाला प्राधान्य:** प्रशासनाने कल्याणकारी कार्यापेक्षा महसूल आणि संसाधने काढण्याला प्राधान्य दिले.

शेतकरी, आदिवासी चळवळी आणि नागरी उठाव

नागरी उठाव आणि त्याची वैशिष्ट्ये (Civil uprising and its characteristics)

वैशिष्ट्ये

1. **सामूहिक सहभाग (Mass Participation):** सामान्य लोकांचे मोठे गट यात सामील असतात.
2. **सामूहिक कृती (Collective Action):** नागरिकांनी एकत्रितपणे अन्यायकारक गोष्टींविरुद्ध कृती करणे.
3. **राजकीय किंवा सामाजिक प्रेरणा (Political or Social Motivation):** हक्क, न्याय किंवा सुधारणांच्या मागणीतून प्रेरित.
4. **गैर-संस्थात्मक (Non-Institutional):** औपचारिक राजकीय मार्गांच्या बाहेरून हे उठाव होतात.
5. **उत्स्फूर्त किंवा संघटित (Spontaneous or Organized):** ते अचानक किंवा सुनियोजित असू शकतात.
6. **असंतोषाची अभिव्यक्ती (Expression of Grievance):** सत्ता किंवा धोरणांवरील असमाधान दर्शवतात.
7. **हिंसेची शक्यता (Potential for Violence):** संदर्भानुसार शांततामय किंवा हिंसक असू शकतात.
8. **प्रतिकात्मक कृत्ये (Symbolic Acts):** यामध्ये अनेकदा **निदर्शन, संप, मोर्चे किंवा आंदोलने** यांचा समावेश असतो.

भारतात नागरी उठावांना कारणीभूत प्रमुख घटक (Major factors responsible for civil uprisings in India)

1. **आर्थिक शोषण (Economic Exploitation):** शासक किंवा वसाहती सत्तांनी लादलेले **अति जड कर, जमीन महसूल** आणि व्यावसायिक शोषण.
2. **राजकीय दडपशाही (Political Oppression):** स्थानिक स्वायत्तता नाकारणे, मनमानी कारभार आणि प्रदेशांचे विलीनीकरण (annexation).
3. **सामाजिक आणि धार्मिक असंतोष (Social and Religious Grievances):** परंपरा, धार्मिक विधी किंवा जातीय व्यवस्थेमध्ये केलेला हस्तक्षेप.
4. **शेतकरी संकट (Peasant Distress):** दुष्काळ, कर्जबाजारीपणा आणि **सक्तीची मजुरी (Forced labor)** यामुळे ग्रामीण भागात झालेली अशांतता.
5. **आदिवासी विस्थापन (Tribal Displacement):** राज्य नियंत्रणाच्या विस्तारामुळे जमीन आणि वनसंपदेवरील हक्क गमावणे.
6. **लष्करी आणि स्थानिक नेतृत्वातील समस्या (Military and Local Leadership Issues):** अधिकाऱ्यांकडून झालेला विश्वासघात किंवा कठोर वागणूक, ज्यामुळे बंडांना प्रोत्साहन मिळाले.
7. **विचारधारा/नेत्यांचा प्रभाव (Influence of Ideology/Leaders):** अन्यायाविरुद्ध जनतेला संघटित करणारे प्रेरणादायक नेते.

भारतातील शेतकरी उठाव (Peasant Revolts in India)

कारणे (Causes)

1. जमीनदार आणि मालकांकडून होणारे शोषण.
2. मुघल/ब्रिटिश राजवटीत अति जड कर आणि महसुलाच्या मागण्या.
3. सक्तीची मजुरी (Forced labor) आणि दडपशाहीची धोरणे.
4. काही प्रदेशांमध्ये धार्मिक आणि सामाजिक भेदभाव.
5. दुष्काळ, पीक अपयश (crop failure) किंवा बाजारपेठेतील फेरफार यामुळे झालेली आर्थिक दुरवस्था.

वैशिष्ट्ये (Characteristics)

1. **स्थानिक नेतृत्व:** अनेकदा शेतकरी किंवा आदिवासी प्रमुखांनी नेतृत्व केले.
2. **स्वरूप उत्स्फूर्त आणि प्रादेशिक (localized) होते.**
3. **मर्यादित लष्करी संघटन, बहुतांशी पारंपारिक शस्त्रांनी सुसज्ज.**

4. महसूल आणि सामाजिक दडपशाहीविरुद्ध विरोध, राजकीय उलथापालथीसाठी नाही.
5. कधीकधी धार्मिक आणि सामाजिक दृष्टिकोन उपस्थित होते.

महत्त्व (Significance)

1. कृषी क्षेत्रातील संकट आणि सामाजिक असमानता अधोरेखित केली.
2. प्रशासकीय आणि महसूल प्रणालीतील कमतरता उघडकीस आणल्या.
3. नंतरच्या संघटित प्रतिकार चळवळींसाठी पाया घातला.
4. काही प्रदेशांमधील वसाहती धोरणांमध्ये बदल घडवून आणला.

मर्यादा (Limitations)

1. ऐक्याचा अभाव (Lack of unity): जात, प्रदेश किंवा धर्मांमुळे विभागलेले (उदा. संधाल विद्रोह, १८५५-५६).
2. दुर्बल नेतृत्व: संघटित नेत्यांची अनुपस्थिती (उदा. पायका बंड, १८१७).
3. मर्यादित संसाधने/शस्त्रे: राज्याच्या सैन्यापेक्षा निकृष्ट (उदा. मोपला विद्रोह, १९२१).
4. स्थानिक/प्रादेशिक व्याप्ती (Local/regional scope): क्वचितच देशव्यापी विस्तार (उदा. नीळ विद्रोह, १८५९-६०).
5. अल्पकालीन परिणाम (Short-lived impact): अनेकदा धोरणात बदल न होता लगेच दडपले गेले (उदा. भिल्ल उठाव, १८ वे-१९ वे शतक).
6. राजकीय धोरणाचा अभाव (Lack of political strategy): तात्काळ असंतोषावर लक्ष केंद्रित, दीर्घकालीन बदलांवर नाही (उदा. पहाडिया उठाव, १७७०-१८००).

शेतकरी चळवळींमध्ये समाजसुधारकांचे योगदान (Social reformers' contribution to peasant movements)

1. ज्योतिबा फुले: महाराष्ट्रात शेतकरी आणि मागास जातींना जमीनदारी शोषणाविरुद्ध संघटित केले.
2. डॉ. बी.आर. आंबेडकर: दलित शेतकऱ्यांच्या हक्कांसाठी वकिली केली, जमीनदारांच्या दडपशाहीला आव्हान दिले.
3. स्वामी सहजानंद सरस्वती: बिहारमध्ये भाडेकरू शेतकऱ्यांच्या हक्कांसाठी किसान सभा चळवळीचे नेतृत्व केले.
4. राजा राम मोहन रॉय: वेठबिगारी (bonded labor) आणि दडपशाहीच्या कृषी पद्धतीविरुद्ध जागरूकता वाढवली.
5. पंडित दीनदयाल उपाध्याय: सहकारी शेतीच्या कल्पना आणि ग्रामीण स्वावलंबनाला प्रेरित केले (नंतरच्या चळवळींवर प्रभाव).
6. ई.व्ही. रामसामी (पेरियार): दक्षिण भारतातील शेतजमीन आणि श्रमिकांच्या हक्कांसाठी समर्थन केले.

आदिवासी चळवळी (Tribal movements)

आदिवासी चळवळींची कारणे (Causes of Tribal Movements)

1. आर्थिक शोषण: जमिनीचे हस्तांतरण (Land alienation), वनसंपदेवरील अधिकारांपासून वंचित करणे.
2. राजकीय वर्चस्व: ब्रिटिश वसाहतवादी धोरणे आणि स्वायत्ततेचा (autonomy) न्हास.
3. सांस्कृतिक दडपशाही: धर्मप्रसारकांचे कार्य आणि सक्तीचे आत्मसात करणे (forced assimilation).
4. सामाजिक अन्याय: जातीय दडपशाही आणि सक्तीची मजुरी (बेगार).
5. आधुनिकीकरणाला विरोध: नवीन कर, कायदे आणि पायाभूत सुविधांना विरोध.

वैशिष्ट्ये (Characteristics)

1. स्थानिक आणि समुदाय-आधारित.
2. अनेकदा कृषी किंवा वन-संबंधित समस्या.

3. आदिवासी प्रमुख किंवा अध्यात्मिक नेत्यांकडून नेतृत्व.
4. गनिमी काव्याचा (guerrilla tactics) आणि सशस्त्र बंडाचा वापर.
5. जमीन आणि सांस्कृतिक ओळखीशी दृढ संबंध.

महत्त्व (Significance)

1. आदिवासी ओळख आणि संस्कृती जपली.
2. जमीन हक्क आणि शोषणाचे मुद्दे अधोरेखित केले.
3. राजकीय जागरूकता आणि सामाजिक सुधारणांना हातभार लावला.
4. नंतरच्या राष्ट्रीय चळवळींना प्रेरणा दिली.

मर्यादा (Limitations)

1. मर्यादित भौगोलिक आणि राजकीय व्याप्ती.
2. अनेकदा शाश्वत संघटनेचा अभाव.
3. राज्य किंवा वसाहतवादी सत्तेकडून सहज दडपले गेले.
4. कधीकधी व्यापक राष्ट्रीय संघर्षापासून वेगळे राहिले.

उदाहरणे (Examples)

1. संधाल विद्रोह (१८५५-५६): ब्रिटिश जमीन धोरणांविरुद्ध.
2. मुंडा उलगुलान (१८९९-१९००): बिरसा मुंडा यांच्या नेतृत्वाखाली, जमीनदारांविरुद्ध.
3. भिल्ल बंड: पश्चिम भारतात वसाहतवादी महसूल धोरणांविरुद्ध.
4. कोल विद्रोह (१८३१-३२): छोटानागपूर प्रदेशात.

महाराष्ट्रातील नागरी आणि आदिवासी चळवळी (Civil and Tribal Movements in Maharashtra)

कारणे (Causes)

1. जमीनदार आणि सावकारांकडून शोषण: आदिवासी उठाव (उदा. भिल्ल, महादेव कोळी).
2. महसूल धोरणे आणि वन कायदे: विस्थापन आणि अशांतता.
3. जातीय आणि सामाजिक भेदभाव: नागरी सुधारणा चळवळी (उदा. ज्योतिराव फुले, सत्यशोधक समाज).
4. आर्थिक अडचणी आणि गरिबी: शेतकरी उठाव (उदा. कोळी बंडे).

महत्त्व (Significance)

1. सामाजिक सुधारणा: जातीय उतरंडीला आव्हान.
2. आदिवासी अस्मितेचे प्रतिपादन: आदिवासी हक्कांची ओळख.
3. राजकीय जागरूकतेचा पाया: नंतरच्या राष्ट्रवादी चळवळींना प्रेरणा.
4. धोरणांवर परिणाम: वन आणि जमीन हक्कांसाठी सुधारणा.

वैशिष्ट्ये (Characteristics)

1. स्थानिक नेतृत्व: आदिवासी प्रमुख किंवा समाजसुधारकांनी नेतृत्व केले.
2. तळागाळातील संघटन (Grassroots mobilization): शेतकरी आणि मागासलेल्या गटांचा सहभाग.
3. अहिंसक आणि हिंसक स्वरूप: उदा. सत्यशोधक समाज (अहिंसक), भिल्ल उठाव (हिंसक).
4. प्रादेशिक स्वरूप: बहुतेक विशिष्ट क्षेत्रांपुरते मर्यादित.

मर्यादा (Limitations)

1. **मर्यादित व्याप्ती:** बहुतेक स्थानिक, राज्यव्यापी नाही.
2. **संसाधने आणि संघटनेचा अभाव:** वसाहती अधिकाऱ्यांकडून दडपले गेले.
3. **अल्पकालीन परिणाम:** सुधारणांना अनेकदा विलंब झाला किंवा त्या अंशतः होत्या.
4. **अंतर्गत फूट:** जातीय आणि आदिवासी विभाजनांमुळे चळवळी कमकुवत झाल्या.

उदाहरणे (Examples)

1. **नागरी सुधारणा चळवळी:** सत्यशोधक समाज (ज्योतिराव फुले), प्रार्थना समाज.
2. **आदिवासी चळवळी:** भिल्ल उठाव, महादेव कोळी विद्रोह, वारली आदिवासींचे आंदोलन.

आदिवासी चळवळ	प्रदेश	कालावधी	नेते	उदाहरण/टीप
संथाल विद्रोह	बिहार, झारखंड	१८५५-१८५६	सिधू आणि कान्हू मुर्मू	ब्रिटिश आणि जमीनदारांविरुद्ध
मुंडा उलगुलान	छोटानागपूर (झारखंड)	१८९९-१९००	बिरसा मुंडा	ब्रिटिश आणि जमीनदारी व्यवस्थेविरुद्ध
बस्तर विद्रोह	छत्तीसगढ	१९१०-१९११	गोविंद गुरू	ब्रिटिश वन धोरणांविरुद्ध
भिल्ल विद्रोह	मध्य प्रदेश, राजस्थान	१८१८-१९४० (विविध उठाव)	विविध स्थानिक नेते	ब्रिटिश आणि शोषणाविरुद्ध
ओरांव विद्रोह	छोटानागपूर	१८२०५-१८३०५	धुमकू आणि इतर स्थानिक नेते	ब्रिटिश महसूल धोरणांविरुद्ध
गोंड विद्रोह	मध्य प्रदेश	१९ वे शतक	विविध स्थानिक प्रमुख	ब्रिटिश आणि शोषण करणाऱ्या जमीनदारांविरुद्ध

लष्करी उठाव आणि १८५७ चा विद्रोह

लष्करी उठाव (Military Uprisings in India)

ब्रिटिशांविरुद्ध आणि शोषक जमीनदारांविरुद्ध झालेले लष्करी उठाव:

1. **वेल्लोरचा बंड (Vellore Mutiny) (१८०६):** ब्रिटिश लष्करी नियमांविरुद्ध **पहिला शिपाई विद्रोह** (sepoy revolt).
2. **बराकपूरचा बंड (Barrackpore Mutiny) (१८२४):** ब्रिटिशांच्या हाताखाली ब्रह्मदेशात (Burma) तैनातीला जाण्याला शिपायांनी विरोध केला.
3. **कानपूरमधील शिपाई उठाव (१८५७):** १८५७ च्या **मोठ्या भारतीय विद्रोहाचा** (Indian Rebellion) भाग.
4. **झाशीची राणी आणि मराठा सैनिक (१८५७):** राजेशाही स्वायत्ततेसाठी मराठा सैन्याने १८५७ च्या विद्रोहात सहभाग घेतला.
5. **भारतीय नौदल उठाव (Indian Naval Uprising) (१९४६):** मुंबईत ब्रिटिश अधिकाऱ्यांविरुद्ध **रॉयल इंडियन नेव्हीचा** उठाव.

१८५७ चा विद्रोह (Revolt of 1857)

१८५७ च्या विद्रोहाची कारणे (Causes of 1857 Revolt)

1. **राजकीय: दत्तक वारस नामंजूर धोरणाखाली** (Doctrine of Lapse) राज्यांचे विलिनीकरण (उदा. झाशी, अवध).
2. **आर्थिक:** जड कर, जमीन महसूल धोरणे आणि पारंपारिक उद्योगांचा नाश.
3. **लष्करी:** शिपायांमध्ये कमी पगार, पदोन्नतीचा अभाव आणि निकृष्ट परिस्थितीमुळे असंतोष.
4. **धार्मिक/सामाजिक:** ख्रिस्तीकरण (Christianization) आणि धार्मिक/सामाजिक चालीरीतींमध्ये हस्तक्षेपाची भीती.
5. **तात्काळ कारण (Immediate Cause): चरबी लावलेल्या एनफिल्ड काडतुसांचा** (Enfield cartridges) परिचय (गाईची/डुकराची चरबी वापरल्याची अफवा).
6. **प्रशासकीय:** ब्रिटिश अधिकारी आणि दडपशाहीच्या वसाहतवादी धोरणांविरुद्धचा संताप.
7. **स्थानिक असंतोष:** महसूल शोषणाने त्रस्त झालेले शेतकरी आणि जमीनदार यांचा असंतोष.

१८५७ च्या विद्रोहाची सुरुवात (Beginning of 1857 Revolt)

1. **मेरठमधील ठिणगी (१० मे १८५७): एनफिल्ड रायफल्समध्ये** चरबी लावलेली काडतुसे वापरल्याबद्दल भारतीय शिपायांनी बंड केले.
2. **तात्काळ कारण (Immediate Trigger):** काडतुसांवर गायीची आणि डुकराची चरबी वापरल्याच्या **अफवेमुळे** हिंदू आणि मुस्लिम दोन्ही सैनिकांच्या भावना दुखावल्या.
3. **प्रारंभिक उद्रेक:** हा विद्रोह **मेरठ छावणीत** (cantonment) झपाट्याने पसरला, शिपायांनी ब्रिटिश अधिकाऱ्यांची हत्या केली आणि दिल्लीकडे कूच केले.
4. **प्रतिकात्मक केंद्र (Symbolic Centre):** बंडखोरांनी **बहादूर शाह II** याला सम्राट म्हणून घोषित केले.

विद्रोहाचा फैलाव (Spread of the Revolt)

1. **दिल्ली:** विद्रोहाचे **मुख्य केंद्रस्थान** बनले.
2. **उत्तर भारत:** कानपूर, लखनऊ, बरेली, झाशी आणि आग्रा येथे फैलावला.
3. **मध्य भारत:** **राणी लक्ष्मीबाई** (झाशी) आणि इतर स्थानिक शासकांनी नेतृत्व केले.
4. **बंगाल आणि पंजाब:** मोठ्या प्रमाणात **ब्रिटिशांना निष्ठावान** राहिले, परंतु तुरळक अशांतता होती.
5. **मुघल आणि मराठा प्रभाव:** स्थानिक शासक आणि शेतकरी यांचा पाठिंबा घेऊन विद्रोहाला चालना मिळाली.
6. **दमन (Suppression):** लष्करी मदतीने ब्रिटिशांनी हळूहळू प्रदेश पुन्हा ताब्यात घेतला (१८५८).

१८५७ च्या विद्रोहातील प्रादेशिक भिन्नता आणि फैलाव (Regional Variations & Spread of 1857 Revolt)

1. **दिल्ली आणि उत्तर भारत:** विद्रोहाचे केंद्र; **बहादूर शाह जफर** यांच्या नेतृत्वाखाली शिपाई; दिल्ली, मेरठ, कानपूर, लखनऊ येथे मोठी युद्धे.
2. **अवध (लखनऊ):** शेतकरी आणि जमीनदारांचा उठाव; **बेगम** आणि **तालुकदारांचे** नेतृत्व; लखनऊचा प्रदीर्घ वेढा.
3. **बंगाल आणि बिहार:** संथाल, मुंडा आदिवासींचे उठाव; शिपायांची कमी भूमिका; **आर्थिक असंतोष** प्रमुख होता.
4. **महाराष्ट्र आणि मध्य भारत:** शिपायांचा सहभाग मर्यादित; **राणी लक्ष्मीबाई** (झाशी) सारख्या प्रादेशिक शासकांनी सशस्त्र प्रतिकार केला.
5. **राजस्थान आणि गुजरात:** तुरळक बंडखोरी; स्थानिक सरदारांनी ब्रिटिश अतिक्रमणाला विरोध केला.
6. **दक्षिण भारत (मद्रास, बॉम्बे प्रेसिडेन्सी):** **नगण्य प्रभाव**; उठाव स्थानिक स्वरूपाच्या गडबडींपुरते मर्यादित.
7. **पंजाब:** ब्रिटिशांना बहुतांशी निष्ठावान; ब्रिटिशांनी शीख राज्याचे विलिनीकरण केल्यामुळे शिपाई तटस्थ राहिले.

१८५७ च्या विद्रोहाच्या मर्यादा (Limitations of 1857 Revolt)

1. **ऐक्याचा अभाव (Lacked unity):** प्रदेश, जात किंवा वर्ग यांच्यात समन्वय नव्हता.

2. **मर्यादित सहभाग:** मुख्यत्वे सैनिक, राजे आणि जमीनदार; शेतकरी आणि कनिष्ठ वर्ग मोठ्या प्रमाणात सहभागी नव्हते.
3. **स्पष्ट नेतृत्वाचा अभाव:** चळवळीला मार्गदर्शन करण्यासाठी कोणताही एक प्रबळ नेता नव्हता.
4. **प्रादेशिक मर्यादा (Regional confinement):** उत्तर-मध्य भारतात मजबूत, दक्षिण आणि पूर्वेकडे कमकुवत.
5. **धोरणात्मक योजनेचा अभाव:** संघटित धोरणाऐवजी **उत्स्फूर्त, प्रतिक्रियात्मक** उठाव होते.
6. **मर्यादित संसाधने:** शस्त्रे, पैसा आणि आधुनिक युद्ध तंत्रांचा अभाव.
7. **परदेशी पाठिंबा मिळविण्यात अपयश:** कोणत्याही बाह्य शक्तींनी हस्तक्षेप केला नाही.

महाराष्ट्रातील १८५७ चा विद्रोह (1857 Revolt in Maharashtra)

1. उत्तर भारताच्या तुलनेत महाराष्ट्रातील विद्रोह मर्यादित आणि स्थानिक स्वरूपाचा होता.
2. पुणे, सातारा आणि अहमदनगर अशांततेची प्रमुख केंद्रे होती.
3. सातारचे राजा प्रतापसिंह आणि सांगलीचे राजा यांनी विविध स्तरांवर प्रतिकार दर्शविला.
4. सैनिकांमधील असंतोष, जड कर आणि ब्रिटिशांचे विलिनीकरण धोरण ही मुख्य कारणे होती.
5. मराठा सैनिक (शिपाई) आणि स्थानिक शेतकरी काही उठावांमध्ये सहभागी झाले.
6. मजबूत गॅरिसन्समुळे ब्रिटिशांनी बंड त्वरीत दडपले.
7. १८५७ नंतर ब्रिटिशांनी या प्रदेशात नियंत्रण बळकट केले आणि निवडक राजेशाही सत्ता संपुष्टात आणल्या.

सामाजिक-धार्मिक सुधारणा चळवळी (Socio religious reform movements)

1. सुधारणावादी चळवळी (Reformist Movements - Social Reform)

- उद्देश: समाजाचे आधुनिकीकरण करणे, सामाजिक दुष्प्रवृत्ती दूर करणे.
- मुख्य वैशिष्ट्ये:
 - सती, बालविवाह, जातीय भेदभावाला विरोध केला.
 - शिक्षण, विधवा पुनर्विवाह, महिला सक्षमीकरणाला प्रोत्साहन दिले.
 - बुद्धिवाद (rationalism) आणि पाश्चात्य विचारांचा पुरस्कार केला.
- उदाहरणे: ब्राह्मो समाज, आर्य समाज, प्रार्थना समाज, अलीगढ चळवळ.

2. पुनरुज्जीवनवादी चळवळी (Revivalist Movements - Religious Revival)

- उद्देश: धर्माची शुद्धता पुनर्संचयित करणे, परदेशी प्रभावाला विरोध करणे.
- मुख्य वैशिष्ट्ये:
 - पारंपारिक विधी आणि वैदिक/हिंदू/मुस्लिम मूल्यांवर पुन्हा जोर दिला.
 - धार्मिक ओळख आणि अभिमान वाढवला.
 - अनेकदा राष्ट्रवादी दृष्टीकोन होता.
- उदाहरणे: रामकृष्ण मिशन, प्रार्थना समाज (सुधारणेसाठी देखील), वहाबी चळवळ, देवबंद चळवळ.

भारतातील सामाजिक सुधारणा चळवळी (Social reform movements in India)

1. जातीय भेदभाव (Caste Discrimination): सामाजिक असमानता आणि अस्पृश्यतेला आव्हान देणे.
2. बालविवाह आणि सती: महिलांना हानी पोहोचवणाऱ्या प्रतिगामी प्रथा (regressive customs) दूर करणे.
3. विधवा पुनर्विवाह: महिला हक्क आणि सामाजिक न्याय वाढवणे.
4. शिक्षण: आधुनिक आणि महिला शिक्षणाचा प्रसार.
5. धार्मिक पुनरुज्जीवन (Religious Revivalism): अंधश्रद्धा दूर करण्यासाठी धार्मिक पद्धतींमध्ये सुधारणा करणे.
6. ब्रिटिश प्रभाव: स्वातंत्र्य, समानता आणि बुद्धिवाद यांसारख्या पाश्चात्य कल्पनांशी परिचय.

7. **आर्थिक बदल:** शहरीकरण आणि व्यापारीकरणामुळे सामाजिक समस्या ठळक झाल्या.
8. **राष्ट्रवाद:** स्वराज्यासाठी भारतीय समाजाला बळकट करण्याच्या उद्देशाने सामाजिक सुधारणांना जोडणे.

भारतातील हिंदू सुधारणा चळवळी (Hindu Reform Movements in India)

1. **ब्राह्मो समाज (१८२८):** राजा राम मोहन रॉय यांनी स्थापना केली; **मूर्तीपूजेला विरोध** केला, **एकेश्वरवादाला** प्रोत्साहन दिले आणि **सती प्रथा बंदी** यांसारख्या सामाजिक सुधारणा केल्या.
2. **प्रार्थना समाज (१८६७):** एम. जी. रानडे आणि डी. के. कर्वे यांनी स्थापना केली; महाराष्ट्रात **महिला शिक्षण** आणि सामाजिक सुधारणांवर लक्ष केंद्रित केले.
3. **आर्य समाज (१८७५):** स्वामी दयानंद सरस्वती यांनी स्थापना केली; **वैदिक मूल्यांना** प्रोत्साहन दिले, **गोरक्षण, शिक्षण** आणि जातीय भेदभावाला विरोध केला.
4. **रामकृष्ण मिशन (१८९७):** स्वामी विवेकानंद यांनी स्थापना केली; **आध्यात्मिक पुनरुज्जीवन, शिक्षण** आणि सामाजिक सेवेवर जोर दिला.
5. **थिऑसॉफिकल सोसायटी (Theosophical Society) (भारतात १८८२ मध्ये):** हेलेना ब्लाव्हत्स्की आणि अँनी बेझंट यांनी प्रोत्साहन दिले; **वेदान्त पुनरुज्जीवन** आणि **भारतीय राष्ट्रवादाला** प्रोत्साहन दिले.
6. **सत्य शोधक समाज (Satya Shodhak Samaj) (१८७३):** ज्योतिराव फुले यांनी स्थापना केली; **जातविरहित समाजासाठी** आणि **मागासलेल्या जातींच्या शिक्षणासाठी** कार्य केले.
7. **आत्मसन्मान चळवळ (Self-Respect Movement) (१९२५):** पेरियार ई. व्ही. रामासामी (दक्षिण भारतात) यांनी स्थापना केली; जातीय उतरंड आणि अंधश्रद्धांना आव्हान दिले.

भारतातील मुस्लिम सुधारणा चळवळी (Muslim reform movements in India)

1. **फरायझी चळवळ (Faraizi Movement) (१८१८, बंगाल):** धार्मिक पुनरुज्जीवन आणि सामाजिक सुधारणा; नेता: हाजी शरीयतुल्लाह.
2. **वहाबी चळवळ (Wahhabi Movement) (१९ वे शतक, उत्तर भारत):** इस्लामचे शुद्धीकरण, ब्रिटिशविरोधी; नेता: सय्यद अहमद बरेलवी.
3. **अहमदीया चळवळ (Ahmadiyya Movement) (१८८९, कादियान):** धार्मिक सुधारणा आणि आंतरधर्मीय संवाद; नेता: मिर्झा गुलाम अहमद.
4. **देवबंद चळवळ (Deoband Movement) (१८६६, उत्तर भारत):** इस्लामिक शिक्षण, **शरीयाचे (Sharia)** जतन; नेता: मुहम्मद कासिम नानोतवी, रशीद अहमद गंगोही.
5. **अलीगढ चळवळ (Aligarh Movement) (१८७५, अलीगढ):** मुस्लिमांसाठी **आधुनिक शिक्षण**; नेता: सर सय्यद अहमद खान.
6. **अहल-ए-हदीथ चळवळ (Ahl-i-Hadith Movement) (१९ वे शतक):** कुराण आणि **हदीथकडे** परत जाणे; नेता: सय्यद नझीर हुसेन.
7. **तालीम-उल-इस्लाम चळवळ:** पंजाबमध्ये शैक्षणिक आणि सामाजिक सुधारणा; नेता: मौलाना शिबली नोमानी.

पैलू	देवबंद चळवळ	अलीगढ चळवळ
स्थापना	1866	1875
नेते	मौलाना मुहम्मद कासिम नानोतवी, मौलाना रशीद अहमद गंगोही	सर सय्यद अहमद खान
मुख्य लक्ष	इस्लामिक धार्मिक आणि सांस्कृतिक ओळख तसेच पारंपरिक शिक्षण जपणे.	मुस्लिमांमध्ये आधुनिक पाश्चात्य शिक्षणाला प्रोत्साहन देणे, सामाजिक आणि राजकीय उत्थान घडवणे.

प्रमुख संस्था	दारुल उलूम देवबंद	अलीगढ मुस्लिम विद्यापीठ (AMU)
दृष्टिकोन	धार्मिक पुनरुज्जीवनवाद, मदरसा-आधारित शिक्षण.	आधुनिक शिक्षण, वैज्ञानिक आणि साहित्यिक शिक्षण.
उदाहरण	वसाहतवादी सांस्कृतिक प्रभावाला विरोध करण्यासाठी विद्वान आणि धार्मिक नेत्यांना प्रशिक्षण देणे.	मुस्लिमांना इंग्रजी शिक्षण स्वीकारण्यास आणि प्रशासनात सहभागी होण्यासाठी प्रोत्साहित करणे.

शीख सुधारणा चळवळी: प्रमुख वैशिष्ट्ये (Sikh Reform Movements: Key Features)

1. **तत् खालसा चळवळ (Tat Khalsa Movement) (१९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात):** शुद्ध शीख ओळख आणि हिंदू धर्मापासून भिन्नता यावर जोर दिला.
2. **सिंग सभा चळवळ (Singh Sabha Movement) (१८७३):** गुरुमुखी लिपी, शीख शिक्षण आणि धार्मिक पुनरुज्जीवनाला प्रोत्साहन दिले.
3. **अकाल तख्त सुधारणा:** शीख संस्था आणि नैतिक अधिकाराची पुनर्संस्थापना यावर लक्ष केंद्रित केले.
4. **धार्मिक शुद्धता:** अंधश्रद्धा, मूर्तीपूजा आणि हिंदू पद्धती नाकारल्या.
5. **शैक्षणिक आणि सामाजिक सुधारणा:** शाळा, महाविद्यालये आणि मुद्रण केंद्रे (printing presses) स्थापन केली.
6. **राजकीय जागरूकता:** सामुदायिक ऐक्य आणि वसाहतवादी राजकारणात सहभाग बळकट केला.
7. **खालसा ओळखीला प्रोत्साहन:** अमृत संचार (बाप्तिस्मा), पगडी आणि केस न कापणे याला प्रोत्साहन दिले.
8. **मुद्रण आणि साहित्य पुनरुज्जीवन:** शीख धर्मग्रंथ, इतिहास आणि विचारधारेचा मोठ्या प्रमाणावर प्रसार केला.

भारतातील सामाजिक-धार्मिक सुधारणा चळवळींमधील महिलांचा सहभाग (Issue of women in socio-religious reform movements in India)

1. **सती प्रथा निर्मूलन (Sati Abolition):** राजा राम मोहन रॉय सारख्या सुधारकांनी विधवांना जिवंत जाळण्याची प्रथा संपुष्टात आणण्यासाठी कार्य केले.
2. **बालविवाह आणि विधवा पुनर्विवाह:** ईश्वरचंद्र विद्यासागर यांनी विधवा पुनर्विवाहाला प्रोत्साहन दिले; अनेकांनी बालविवाहाला विरोध केला.
3. **महिलांचे शिक्षण:** ज्योतिबा फुले, सावित्रीबाई फुले आणि पंडिता रमाबाई यांसारख्या सुधारकांनी मुलींच्या शिक्षणाचे समर्थन केले.
4. **पडदा आणि बुरखा पद्धत:** या चळवळींनी स्त्रियांच्या एकांतवासाला (seclusion) आणि त्यांच्या हालचालींवरील निर्बंधांना आव्हान दिले.
5. **मालमत्तेचे हक्क (Property Rights):** सुधारकांनी महिलांच्या वारसा आणि मालमत्तेच्या हक्कांसाठी मोहीम राबवली.
6. **सामाजिक सहभाग:** सरोजिनी नायडू आणि पंडिता रमाबाई यांसारख्या महिलांनी सार्वजनिक सक्रियतेला आणि राजकीय सहभागाला प्रोत्साहन दिले.
7. **धार्मिक सुधारणा:** आर्य समाज आणि ब्राह्मो समाजाने आध्यात्मिक आणि सामाजिक जीवनात महिलांच्या समानतेला प्रोत्साहन दिले.

महिला सुधारक आणि त्यांचे योगदान (Women Reformers and Their Contributions)

1. **रुखमाबाई (Rukhmabai):** बालविवाह नाकारण्याच्या महिलांच्या हक्कांसाठी आणि कायदेशीर सुधारणांसाठी लढल्या.
2. **सावित्रीबाई फुले (Savitribai Phule):** महिला शिक्षणाच्या प्रणेत्या आणि जातीय भेदभावविरुद्ध सामाजिक सुधारणा.

3. ज्योतिबा फुलेंची पत्नी, सावित्रीबाई: मुलींसाठी आणि दलितांसाठी शाळा सक्रियपणे चालवल्या.
4. ताराबाई शिंदे (Tarabai Shinde): 'स्त्री-पुरुष तुलना' (Stri-Purush Tulana) या ग्रंथातून पितृसत्तेवर (patriarchy) टीका केली आणि लैंगिक असमानतेवर प्रश्नचिन्ह उपस्थित केले.
5. पंडिता रमाबाई (Pandita Ramabai): विधवा शिक्षणाचे आणि महिलांच्या मुक्तिचे समर्थन केले आणि आर्य महिला समाज स्थापन केला.
6. आनंदीबाई जोशी (Anandibai Joshi): पहिल्या भारतीय महिला डॉक्टर, महिला शिक्षण सुधारणेचे प्रतीक.
7. बेगम रोकेया (Begum Rokeya): मुस्लिम महिला शिक्षणाला प्रोत्साहन दिले आणि मुलींसाठी शाळा स्थापन केल्या.
8. सरोजिनी नायडू (Sarojini Naidu): महिला हक्क, शिक्षण यासाठी कार्य केले आणि राष्ट्रवादी चळवळींमध्ये भाग घेतला.
9. कस्तूरबा गांधी (Kasturba Gandhi): सामाजिक सुधारणा, स्वातंत्र्य लढ्यात महिलांच्या सहभागास पाठिंबा दिला.

महाराष्ट्रातील सामाजिक-धार्मिक सुधारणा चळवळींमधील महिला (Women in Socio-Religious Reform Movements in Maharashtra)

1. जिजाबाई (शिवाजी महाराजांची माता): शिवाजी महाराजांवरील त्यांच्या प्रभावामुळे अप्रत्यक्षपणे सामाजिक आणि प्रशासकीय सुधारणांना प्रेरणा दिली.
2. ताराबाई शिंदे: पितृसत्तेवर टीका करणारी; लिंग असमानतेवर प्रश्नचिन्ह उपस्थित करणारा 'स्त्री पुरुष तुलना' (१८८२) हा ग्रंथ लिहिला.
3. पंडिता रमाबाई: सामाजिक सुधारक; महिला शिक्षण आणि विधवांच्या उन्नतीसाठी (upliftment) कार्य केले.
4. मोघे आणि मुक्ताई (भक्ती संदर्भातील उदाहरणे): भक्ती आणि सामाजिक कार्यात महिलांच्या सहभागाला प्रोत्साहन दिले.
5. रुक्मिणी देवी आणि समकालीन महिला सुधारक: महिलांसाठी मंदिर प्रवेश आणि धार्मिक समानतेला प्रोत्साहन दिले.
6. सावित्रीबाई फुले: महिला शिक्षण आणि जात तसेच लिंगभेद निर्मूलनाच्या प्रणेत्या.

भारतातील महिलांसाठी वैधानिक सुधारणा (Legislative reforms for women in India)

1. हिंदू विधवा पुनर्विवाह कायदा (Hindu Widow Remarriage Act) (१८५६): हिंदू विधवांच्या पुनर्विवाहाला कायदेशीर मान्यता दिली.
2. बालविवाह प्रतिबंधक कायदा (Child Marriage Restraint Act) (१९२९): मुलींसाठी (१४) आणि मुलांसाठी (१८) विवाहाचे किमान वय निश्चित केले.
3. हिंदू संहिता विधेयके (Hindu Code Bills) (१९५५-५६): विवाह, वारसा आणि मालमत्ता यांसंबंधीच्या हिंदू वैयक्तिक कायद्यांमध्ये सुधारणा केल्या.
4. मातृत्व लाभ कायदा (Maternity Benefit Act) (१९६१): नोकरी करणाऱ्या महिलांना सशुल्क मातृत्व रजा (paid maternity leave) प्रदान केली.
5. समान वेतन कायदा (Equal Remuneration Act) (१९७६): समान कामासाठी समान वेतन सुनिश्चित केले.
6. हुंडा प्रतिबंधक कायदा (Dowry Prohibition Act) (१९६१): हुंडा देणे किंवा घेणे बेकायदेशीर ठरवले.
7. कौटुंबिक हिंसाचारापासून महिलांचे संरक्षण कायदा (Protection of Women from Domestic Violence Act) (२००५): कौटुंबिक अत्याचाराविरुद्ध कायदेशीर संरक्षण.
8. कामाच्या ठिकाणी महिलांचा लैंगिक छळ (प्रतिबंध, मनाई आणि निवारण) कायदा (Sexual Harassment of Women at Workplace Act) (२०१३): कामाच्या ठिकाणी होणाऱ्या छळापासून संरक्षण.
9. बालविवाह प्रतिबंध कायदा (Prohibition of Child Marriage Act) (२००६): बालविवाह रोखण्यासाठी कायद्यांना बळकटी दिली.

भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यावर सामाजिक-धार्मिक सुधारणा चळवळींचा परिणाम (Impact of socio-religious reform movements on the Indian freedom struggle)

1. **सामाजिक जाणीव जागृत केली (Raised social consciousness):** राजा राम मोहन रॉय आणि दयानंद सरस्वती यांच्यासारख्या सुधारकांनी सामाजिक दुष्प्रवृत्तींवर प्रकाश टाकला आणि **जनजागृती** केली.
2. **राष्ट्रवादी विचारांना प्रोत्साहन दिले:** सुधारणा चळवळींनी **भारतीय संस्कृती** आणि **वारशाबद्दल** अभिमान वाढवला, ज्यामुळे **राष्ट्रवादाची वैचारिक पार्श्वभूमी** तयार झाली.
3. **शिक्षणाला प्रोत्साहन दिले:** पाश्चात्य आणि स्वदेशी शिक्षण उपक्रमांमुळे राजकीय नेतृत्वाची क्षमता असलेला एक वर्ग तयार झाला.
4. **सामाजिक एकतेला प्रोत्साहन:** जात आणि लिंगभेद दूर करण्याच्या प्रयत्नांमुळे **सामूहिक कृतीसाठी** अधिक **समावेशक** समाज तयार झाला.
5. **राजकीय जागृतीला प्रेरणा:** **स्वामी विवेकानंदां**सारख्या नेत्यांनी भारतीयांमध्ये **आत्मविश्वास** आणि **स्व-नियंत्रणाची** (self-rule) भावना जागृत केली.
6. **कायदेशीर सुधारणांना पाठिंबा:** चळवळींमुळे सती आणि बालविवाह यांसारख्या प्रथा रद्द झाल्या, ज्यामुळे संघटित कृतीतून बदल शक्य आहे हे दिसून आले.
7. **सार्वजनिक व्यासपीठे तयार केली:** संघटना आणि संस्था **चर्चा, वादविवाद** आणि सुरुवातीच्या **राष्ट्रवादी संघटनासाठी** मंच म्हणून कार्यरत झाल्या.

भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यादरम्यान सामाजिक-धार्मिक सुधारणा चळवळींच्या मर्यादा (Limitations of socio-religious reform movements during the Indian freedom struggle)

1. **बहुतेक उच्च जातींपुरत्या मर्यादित:** दलित आणि आदिवासी मोठ्या प्रमाणावर दुर्लक्षित राहिले.
2. **सामाजिक आणि धार्मिक समस्यांवर लक्ष केंद्रित:** राजकीय स्वातंत्र्यावर लक्ष नव्हते.
3. **स्वरूप प्रादेशिक:** देशव्यापी पोहोच नव्हती.
4. **उच्चभू नेतृत्वावर अवलंबून:** अनेकदा सामान्य लोकांपासून **तुटलेले** (disconnected) होते.
5. **सामाजिक परिणाम मंदावला:** पारंपारिक चालीरीतींमध्ये **आमूल बदल** घडवण्यात अयशस्वी ठरले.
6. **राजकीय चळवळींच्या तुलनेत मर्यादित जन-संघटन.**
7. **लैंगिक सुधारणा अंशतः होत्या,** महिलांचा सहभाग कमी राहिला.

भारतातील ब्रिटिश धोरणे आणि विकास

ब्रिटिश साम्राज्याची प्रशासकीय धोरणे (Administrative Policies of British Empire - One-liners)

1. **सत्तेचे केंद्रीकरण (Centralization of power):** प्रांतांवर **प्रबळ गव्हर्नर-जनरल/व्हाईसरॉय** यांचे नियंत्रण.
2. **कायमधारा पद्धत (Permanent Settlement) (१७९३):** बंगालमध्ये **जमीन महसूल कायमस्वरूपी** निश्चित केला; **जमीनदारांना** बळ दिले.
3. **रयतवारी पद्धत (Ryotwari System):** **शेतकऱ्यांशी** थेट महसूल करार (मद्रास, बॉम्बे).
4. **महालवारी पद्धत (Mahalwari System):** **गाव समुदायांकडून** महसूल गोळा करणे (पंजाब, वायव्य प्रांत).
5. **नागरी सेवा (Civil Services):** प्रशासकीय नोकरशाहीसाठी **इंडियन सिव्हिल सर्व्हिस (ICS)** ची निर्मिती.
6. **न्यायिक सुधारणा:** ब्रिटिश-शैलीतील न्यायालये आणि **संहिताबद्ध कायद्यांची** स्थापना.
7. **पोलीस सुधारणा:** अंतर्गत सुरक्षेसाठी **संघटित पोलीस दल** सरकारी नियंत्रणाखाली.
8. **रेल्वे आणि तार धोरणे:** प्रशासन आणि व्यापारासाठी **पायाभूत सुविधांचा** विकास.
9. **शैक्षणिक धोरण:** **लिपिक कर्मचारी** (clerical workforce) तयार करण्यासाठी **इंग्रजी शिक्षणाला** प्रोत्साहन.
10. **संस्थानांचे धोरण:** राज्यांवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी **दत्तक वारस नामंजूर** आणि **तैनाती फौज** धोरणे.
11. **महसूल जास्तीकरण (Revenue Maximization):** जमीन आणि व्यापार महसूलाचे **जास्तीत जास्त शोषण** करण्याचे धोरण.

12. **फोडा आणि राज्य करा (Divide and Rule):** धार्मिक आणि सामाजिक भेदभावाचा फायदा घेण्यासाठी प्रशासकीय विभागणी.

ब्रिटिश भारतातील वृत्तपत्रांचा विकास (Development of the press in British India)

1. १७८०: पहिले वृत्तपत्र: **हिकीज बेंगल गॅझेट (Hicky's Bengal Gazette)** (कलकत्ता), भारतात खाजगी मुद्रणाला (private press) सुरुवात.
2. १८१८-१८५७: **इंग्रजी भाषेतील वृत्तपत्रांचा** विकास; सुरुवातीची राजकीय टीका दिसू लागली.
3. १८५७: विद्रोहामुळे **कठोर सेन्सॉरशिप** लागू; भारतीय वृत्तपत्रे **राजकीय जागृतीचे** साधन बनली.
4. १८६१: **इंडियन प्रेस ॲक्ट** लागू; राजद्रोही प्रकाशनांवर सरकारला नियंत्रण ठेवण्याची परवानगी.
5. १९ व्या शतकाचा उत्तरार्ध: **स्थानिक भाषेतील वृत्तपत्रांचा** विस्तार, राष्ट्रवादी विचारांचा प्रसार (उदा. **अमृत बझार पत्रिका, केसरी**).
6. १९०० चे दशक: वृत्तपत्रे **स्वातंत्र्य लढ्याचे केंद्र** बनली; **जनमत** आणि **राजकीय संघटन** करण्याचे माध्यम म्हणून कार्य केले.
7. १९१० ते १९४० चे दशक: **गांधी युग: यंग इंडिया, हरिजन** सारख्या वृत्तपत्रांनी जनतेवर प्रभाव टाकला; सेन्सॉरशिप असूनही राष्ट्रवादी वृत्तपत्रांची वाढ.

राष्ट्रवाद आणि भारतीय वृत्तपत्र (Nationalism and the Indian Press)

1. **भारतीय वृत्तपत्रे** ब्रिटिश वसाहतवादी राजवटीविरुद्ध **राष्ट्रवादी विचार** पसरवण्याचे साधन बनली.
2. '**द हिंदू**' (१८७८), '**अमृत बझार पत्रिका**' (१८६८), '**केसरी**' (१८८९) यांसारख्या वृत्तपत्रांनी महत्त्वाची भूमिका बजावली.
3. **वृत्तपत्रांनी** सामाजिक सुधारणा, **ब्रिटिशांकडून होणारे शोषण** आणि **स्वातंत्र्य लढे** अधोरेखित केले.
4. **बाळ गंगाधर टिळक, गोपाळ कृष्ण गोखले, बिपिन चंद्र पाल** यांसारख्या नेत्यांनी **जनमत** संघटित करण्यासाठी वृत्तपत्रांचा वापर केला.
5. **स्थानिक भाषेतील वृत्तपत्रांमुळे** सामान्य लोकांमध्ये **सामूहिक राष्ट्रवाद** (mass nationalism) जागृत झाला.
6. **ब्रिटिशांनी** वसाहतविरोधी प्रकाशनांवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी **प्रेस ॲक्ट** (उदा. १८७८, १९१०) लागू केले.
7. **स्वदेशी** आणि **असहकार** (Non-Cooperation) यांसारख्या चळवळींमध्ये **राजकीय जाणीव** आणि **ऐक्य निर्माण** करण्यात वृत्तपत्रांनी मदत केली.

स्वातंत्र्य लढ्यात भारतीय वृत्तपत्रांची भूमिका (Role of Indian Press in the Freedom Struggle)

1. **जागरूकता आणि राष्ट्रवाद:** राष्ट्रवादी विचारांचा प्रसार केला आणि जनतेमध्ये **राजकीय जाणीव** निर्माण केली.
2. **ब्रिटिश धोरणांवर टीका:** **दडपशाहीची वसाहतवादी धोरणे** आणि **आर्थिक शोषण** उघड केले.
3. **जन-संघटन (Mobilization of Masses):** असहकार, **सविनय कायदेभंग** (Civil Disobedience) आणि **चले जाव** (Quit India) यांसारख्या चळवळींमध्ये सहभागाला प्रोत्साहन दिले.
4. **नेत्यांसाठी व्यासपीठ:** वृत्तपत्रे **टिळक, गांधी** आणि **नेहरूं**सारख्या नेत्यांचा आवाज बनली.
5. **प्रादेशिक ऐक्य:** विविध भाषिक, धार्मिक आणि प्रादेशिक गटांना वसाहतवादी राजवटीविरुद्ध एकत्र आणण्यास मदत केली.
6. **आंतरराष्ट्रीय पाठिंबा:** भारताचे दुःख **परदेशात** अधोरेखित केले, ज्यामुळे जागतिक सहानुभूती मिळाली.
7. **लढ्याचे दस्तऐवजीकरण:** घटना, निषेध आणि बलिदानाची नोंद करून चळवळीचा इतिहास जपला.

वसाहत काळात भारतातील नागरी सेवांचा विकास (Evolution of Civil Services in India during the colonial period)

1. १७७३ - **रेग्युलेटिंग ॲक्ट आणि पिट्स इंडिया ॲक्ट:** ब्रिटिश संसदेकडून **पहिले औपचारिक प्रशासकीय नियंत्रण;** नागरी सेवेची सुरुवात.
2. १७७४ - **वॉरन हेस्टिंग्जच्या सुधारणा:** प्रशासनाची **दुहेरी प्रणाली** (राजकीय आणि महसूल) लागू केली.

3. १८३३ - चार्टर अॅक्ट: नागरी सेवा अखिल भारतीय सेवा बनल्या; सर्व ब्रिटिश नागरिकांसाठी खुल्या.
4. १८५३ - स्पर्धा परीक्षा सुरू: गुणवत्तेवर आधारित भरती; परीक्षा लंडनमध्ये आयोजित.
5. १८५८ - १८५७ नंतरच्या सुधारणा: सत्ता ईस्ट इंडिया कंपनीकडून राजसत्तेकडे (Crown) हस्तांतरित; ICS अधिक मजबूत झाले.
6. १८६१ - इंडियन सिव्हिल सर्व्हिस अॅक्ट: ICS नियम आणि संरचनेला औपचारिकता दिली.
7. १८७७-१९०५ - भारतीयांचा टप्प्याटप्प्याने प्रवेश: भारतीयांची मर्यादित भरती; तरीही ब्रिटिश अधिकाऱ्यांचे वर्चस्व.
8. १९१९ - मॉन्टेग्यू-चेम्सफोर्ड सुधारणा: द्विशसन पद्धती (diarchy) लागू; काही भारतीय प्रादेशिक सेवांमध्ये.
9. १९२२ - भारत सरकार कायदा: ICS चा विस्तार, अधिक भारतीय अधिकाऱ्यांना परवानगी; प्रादेशिक सेवा बळकट.
10. १९३५ - भारत सरकार कायदा: प्रादेशिक स्वायत्तता (Provincial autonomy); सेवांचे पुढील भारतीयीकरण.

वसाहत काळात न्यायव्यवस्थेचा विकास (Development of judiciary during the colonial period)

1. रेग्युलेंटिंग अॅक्ट १७७३: कलकत्ता येथे सर्वोच्च न्यायालय (Supreme Court) स्थापन; ब्रिटिश न्याय प्रणाली सुरू.
2. पिट्स इंडिया अॅक्ट १७८४: दुहेरी नियंत्रण दिले; न्यायव्यवस्था गव्हर्नर-जनरलच्या अधीन पण राजसत्तेला जबाबदार.
3. चार्टर अॅक्ट (१७९३, १८१३, १८३३): दिवाणी आणि फौजदारी अधिकारक्षेत्राचा विस्तार; न्यायालये मद्रास आणि बॉम्बेपर्यंत वाढवली.
4. इंडियन हाय कोर्ट्स अॅक्ट १८६१: सर्वोच्च न्यायालये आणि सदर अदालतींच्या जागी उच्च न्यायालये (High Courts) स्थापन; दिवाणी/फौजदारी न्याय एकत्रित.
5. कायद्यांचे संहितीकरण (Codification of Laws): इंडियन पीनल कोड (१८६०), क्रिमिनल प्रोसिजर कोड (१८६१), सिव्हिल प्रोसिजर कोड (१८५९) लागू.
6. स्वतंत्र वैयक्तिक कायदा प्रणाली: ब्रिटिश कायद्यासोबत मुस्लिम आणि हिंदू कायद्यांना मान्यता.
7. स्थानिक/स्व-शासकीय न्यायालये: न्याय प्रशासनासाठी जिल्हा आणि दुय्यम न्यायालये.

वसाहत काळात स्थानिक संस्थांचा विकास (Development of local bodies in the colonial period)

1. मद्रास १६८८: महसूल संकलनासाठी मर्यादित अधिकारांसह पहिले स्थानिक स्वराज्य (local self-government).
2. कलकत्ता १७२७: मूलभूत नागरी प्रशासनासाठी नगर निगम (municipal corporation) ची निर्मिती.
3. बॉम्बे १७६२: व्यापार आणि स्वच्छतेसाठी नगरपालिका शासनाची स्थापना.
4. लॉर्ड रिपनचा ठराव (Lord Ripon's Resolution) १८८२: गावे आणि शहरांमध्ये स्थानिक स्वराज्य संस्था सुरू केल्या.
5. १८९२-१९०९ कायदे: नगरपालिका आणि जिल्हा मंडळांमध्ये निवडलेल्या प्रतिनिधींना बळकटी मिळाली.
6. मॉन्टेग्यू-चेम्सफोर्ड सुधारणा १९१९: स्थानिक स्तरावर स्व-शासकीय संस्थांचा विस्तार.
7. प्रादेशिक सुधारणा (१९२० ते १९३० चे दशक): ग्रामीण आणि शहरी संस्थांना अधिक अधिकारांचे विकेंद्रीकरण (devolution of powers).

वसाहत काळात आर्थिक धोरणे (Economic policies in the colonial period)

1. संपत्तीचा निचरा (Drain of Wealth): भारताची संसाधने आणि महसूल ब्रिटनमध्ये हस्तांतरित करणे.
2. जमीन महसूल प्रणाली: कायमधारा, रयतवारी, महालवारी महसूल जास्तीत जास्त करण्यासाठी लागू केल्या.
3. औद्योगिकीकरण (Deindustrialization): पारंपारिक हस्तकला आणि हातमाग उद्योगांचा न्हास.
4. मक्तेदारी व्यापार (Monopoly Trade): ब्रिटिशांनी वस्तूंच्या निर्यात-आयातीवर नियंत्रण ठेवले, विशेषतः कापूस, नीळ आणि अफूवर.
5. शेतीचे व्यापारीकरण (Commercialization of Agriculture): शेतकऱ्यांना निर्यात करण्यासाठी नगदी पिके (cash crops) घेण्यास भाग पाडले.
6. कर आकारणीचा बोजा (Taxation Burden): जड जमीन करांमुळे शेतकरी कर्जबाजारी झाले आणि दुष्काळ पडले.

7. **शोषणासाठी पायाभूत सुविधा:** ब्रिटिश व्यापारी हितसंबंधांसाठी रेल्वे, बंदरे आणि कालवे बांधले.
8. **वन आणि संसाधन धोरणे:** वसाहती नफ्यासाठी लाकूड, खनिजे आणि इतर संसाधनांचे शोषण.
9. **मर्यादित औद्योगिकीकरण:** ब्रिटनला फायदा होणाऱ्या उद्योगांना प्रोत्साहन; भारतीय उद्योजकांना निरुत्साहित केले.
10. **चलन आणि बँकिंग धोरणे:** व्यापार सुलभ करण्यासाठी आणि वित्त नियंत्रणात ठेवण्यासाठी **ब्रिटिश चलन** आणि **बँकिंग प्रणाली** लागू केली.

संपत्तीचा निचरा सिद्धांत (Economic Drain Theory)

संकल्पना (Concept): वसाहतवादी राजवटीत भारताची संपत्ती पद्धतशीरपणे ब्रिटनमध्ये हस्तांतरित केली गेली, ज्यामुळे देशात दारिद्र्य आणि अविकास निर्माण झाला.¹

• पुरस्कर्ते (Proponents):

- **दादाभाई नवरोजी (Dadabhai Naoroji):** 'संपत्तीचा निचरा' (Drain of Wealth) मापन करणारे आणि ब्रिटिशांचे शोषण अधोरेखित करणारे पहिले व्यक्ती.
- **आर.सी. दत्त (R.C. Dutt):** ब्रिटिश धोरणांमुळे झालेले उद्योगीकरण (deindustrialization) आणि भारतीय शेतीत झालेला न्हास यावर जोर दिला.²
- **डब्ल्यू. हंटर (W. Hunter):** १९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात भारतातून ब्रिटनकडे झालेल्या आर्थिक निचऱ्याच्या कल्पनेस समर्थन दिले.

वसाहतवादी भारतात संपत्तीच्या निचऱ्याचा परिणाम (Impact of the Drain of Wealth during colonial India)

1. स्वस्त ब्रिटिश आयातीमुळे भारतीय उद्योगांचा न्हास.
2. महसूल ब्रिटनकडे वळवल्यामुळे शेतीत आलेली स्थिरता (stagnation).
3. कारागीर (artisans) आणि शेतकऱ्यांमध्ये दारिद्र्य आणि बेरोजगारी वाढली.
4. स्थानिक गुंतवणूक कमी झाल्यामुळे दुष्काळाची भेद्यता (Famine vulnerability) वाढली.
5. **भांडवलाची घट (Depletion of capital)**, ज्यामुळे भारताच्या आर्थिक आधुनिकीकरणास अडथळा.
6. काही क्षेत्रांना ब्रिटिश व्यापाराचा अधिक फायदा झाल्यामुळे प्रादेशिक असमानता (regional inequalities) वाढली.
7. भारतीय राज्याची आर्थिक स्थिती कमकुवत झाली, ज्यामुळे सार्वजनिक कल्याणावर खर्च कमी झाला.

ब्रिटिश राजवटीतील महसूल धोरणे (Revenue Policies under British Rule)

1. **कायमधारा पद्धत (Permanent Settlement) (१७९३):** जमीन महसूल कायमस्वरूपी निश्चित केला, जमीनदार हे मध्यस्थ म्हणून तयार झाले.
2. **रयतवारी पद्धत (Ryotwari System):** महसूल थेट शेतकऱ्यांकडून (cultivators) गोळा केला जात असे; मद्रास आणि बॉम्बे प्रांतात प्रचलित.
3. **महालवारी पद्धत (Mahalwari System):** गावांचे (महाल) मूल्यांकन केले जाई, महसूल शेतकरी आणि जमीनदार यांच्यात विभागला जाई.
4. **महसुलाची उच्च मागणी (High Revenue Demand):** यामुळे शेतकऱ्यांचा कर्जबाजारीपणा आणि जमीन हस्तांतरण (land alienation) वाढले.

ब्रिटिश राजवटीतील भारतीय शेती (Indian Agriculture under British Rule)

1. **नीळ, कापूस, चहा, अफू** यांसारख्या नगदी पिकांकडे (cash crops) वळणे.
2. **निर्वाह शेतीचा** (subsistence farming) न्हास → वारंवार दुष्काळ.

3. मर्यादित क्षेत्रांमध्ये **आधुनिक सिंचनाचा** (modern irrigation) परिचय.
4. **जास्त कर** आणि **जमीनदार मध्यस्थांमार्फत** शेतकऱ्यांचे शोषण.

शेतीवर ब्रिटिश राजवटीचा परिणाम (Impact of British Rule on Agriculture)

1. शेतीचे व्यापारीकरण (Commercialization of agriculture).
2. ग्रामीण कर्जबाजारीपणा आणि दारिद्र्य वाढले.
3. पारंपारिक पीक पद्धती विस्कळीत (disrupted).
4. रेल्वेसारख्या पायाभूत सुविधांनी निर्यात-आधारित शेतीला (export-oriented farming) मदत केली.

ब्रिटिश राजवटीत शेतीचे व्यापारीकरण (Commercialization of Agriculture during British Rule)

1. **अन्नधान्याऐवजी नगदी पिके:** शेतकऱ्यांना **कापूस, नीळ, ताग, चहा** यांसारखी पिके घेण्यास प्रोत्साहन दिले.
2. **महसूल धोरणे:** जमीन महसूल प्रणालींमुळे (जमीनदारी, रयतवारी, महालवारी) शेतकऱ्यांना **पैसे भरण्यासाठी** पिके विकानी लागली.
3. **बाजार अर्थव्यवस्थेचा परिचय:** शेती स्थानिक **वापराऐवजी** जागतिक बाजारपेठांशी जोडली गेली.
4. **रेल्वे आणि वाहतूक:** पिके **बंदरांपर्यंत** (ports) निर्यात करण्यासाठी नेण्यास मदत झाली.
5. **निर्वाह शेतीचा न्हास:** पारंपारिक **स्वयंपूर्ण** शेतीची जागा निर्यात-आधारित शेतीने घेतली.
6. **शोषण आणि कर्जबाजारीपणा:** कर भरण्यासाठी शेतकऱ्यांनी सावकारांकडून कर्ज घेतले, ज्यामुळे त्यांची **भेद्यता/संवेदनशीलता (vulnerability)** वाढली.
7. **प्रादेशिक पीक विशेषीकरण (Regional Crop Specialization):** विशिष्ट प्रदेश विशिष्ट पिकांसाठी ओळखले जाऊ लागले (उदा. बंगाल: नीळ, पंजाब: गहू).
8. **दुष्काळाची भेद्यता:** नगदी पिकांवर अति अवलंबित्व वाढल्याने **अन्नसुरक्षा** (food security) कमी झाली.

ब्रिटिश राजवटीत शेतीच्या व्यापारीकरणाचे परिणाम (Effects of commercialization of agriculture during British rule)

1. शेतकऱ्यांनी **अन्नधान्याऐवजी नीळ, कापूस** आणि **ताग** यांसारख्या नगदी पिकांकडे वळले.
2. जास्त गुंतवणूक आणि कर्जांमुळे **ग्रामीण कर्जबाजारीपणा** वाढला.
3. निर्वाह शेती कमी झाल्यामुळे वारंवार **दुष्काळ आणि अन्नटंचाई**.
4. जमीनदारी पद्धतीखाली **जमीन महसुलाचा विस्तार** आणि जमीनदारांकडून शोषण वाढले.
5. **निर्यात-आधारित शेतीची वाढ**, ज्यामुळे भारताची जागतिक बाजारपेठेशी जोडणी झाली.
6. **एकाच पिकाच्या लागवडीमुळे (mono-cropping) जमिनीचा न्हास आणि पर्यावरणीय असंतुलन.**⁶
7. काही प्रदेशांमध्ये **कृषी अज्ञांतता आणि शेतकरी उठावांना** चालना मिळाली.
8. **जागतिक बाजारभावांवर अवलंबित्व**, ज्यामुळे शेतकरी अस्थिरतेला बळी पडले.

ब्रिटिश राजवटीत कारागीर उद्योगाच्या न्हासाची कारणे (Causes for the decline of artisan industry during British rule)

1. **वसाहतवादी धोरणे (Colonial Policies):** ब्रिटिशांनी भारतीय हस्तकलेपेक्षा **यंत्रनिर्मित वस्तूंच्या आयातीला** अनुकूलता दर्शविली.
2. **जास्त कर:** भारतीय कारागीरांवर **जड कर** लादल्याने नफाक्षमता कमी झाली.
3. **मॅंचेस्टरच्या वस्तूंची स्पर्धा (Competition from Manchester Goods):** ब्रिटनमधून येणाऱ्या **स्वस्त औद्योगिक उत्पादनांनी** स्थानिक हस्तकलांच्या किमती पाडल्या.
4. **औद्योगिकीकरण (Deindustrialization):** पारंपारिक उत्पादन नेटवर्क आणि बाजारपेठांचा नाश.

5. **राजेशाही संरक्षणाचा अभाव (Loss of Royal Patronage):** भारतीय राज्यांच्या व्हासामुळे विलासी हस्तकलेची मागणी कमी झाली.
6. **कच्च्या मालाचे शोषण (Raw Material Exploitation):** ब्रिटिश नियंत्रणामुळे कारागीरांना आवश्यक मालाचा प्रवेश मर्यादित झाला.
7. **रेल्वे आणि व्यापार धोरणे:** स्थानिक कारागीरांना बाजूला सारून ब्रिटिश वस्तूंच्या निर्यातीला मदत केली.

ब्रिटिश राजवटीतील औद्योगिकीकरण आणि ग्रामीणकरण (Deindustrialization and Ruralisation during British Rule)

औद्योगिकीकरण (Deindustrialization)

1. ब्रिटिश यंत्रनिर्मित वस्तूंच्या आयातीमुळे पारंपारिक हस्तकला आणि कापड उद्योगांचा व्हास झाला.
2. भारतीय कारागीरांनी बाजारपेठा गमावल्या, ज्यामुळे शहरांमध्ये मोठ्या प्रमाणावर बेरोजगारी वाढली.
3. वसाहतवादी धोरणांनी भारतीय वस्तूंचा जास्त दर (tariffs) लादले, तर ब्रिटिश उत्पादनांना अनुकूलता दर्शविली.
4. उत्पादनाऐवजी ब्रिटिश उद्योगांसाठी कच्च्या मालाची निर्यात करण्याकडे लक्ष वळले.

ग्रामीणकरण (Ruralisation)

1. विस्थापित झालेले कारागीर आणि कामगार पुन्हा शेतीकडे वळले, ज्यामुळे ग्रामीण लोकसंख्या वाढली.
2. नगदी पिकांवर (नीळ, कापूस, अफू) जोर दिल्यामुळे कृषी व्यापारीकरण झाले.
3. गावे मुख्य आर्थिक एकक बनली, ज्यामुळे शहरी औद्योगिक केंद्रे कमी झाली.
4. शेतीवर अति-अवलंबित्व वाढल्यामुळे दारिद्र्य आणि जमिनीवर अवलंबित्व वाढले.

वसाहतवादी भारतात दुष्काळांना जबाबदार घटक (Factors responsible for famines in colonial India - mid-19th century)

1. **वसाहतवादी आर्थिक धोरणे:** जड कर आणि नगदी पिकांना प्रोत्साहन.
2. **जमीन महसूल प्रणाली:** जमीनदारी आणि रयतवारीमुळे शेतकऱ्यांचे शोषण.
3. **शेतीचे व्यापारीकरण:** निर्यातीवर लक्ष, अन्नधान्याकडे दुर्लक्ष.
4. **रेल्वे आणि व्यापार कुप्रबंधन:** मदतीस विलंब, धान्य निर्यातीस मदत.
5. **मान्सूनचे अपयश:** दुष्काळामुळे पीक अपयश.
6. **सिंचन आणि साठवणूक पायाभूत सुविधांचा अभाव:** पीक अपयशांना तोंड देण्याची कमी क्षमता.
7. **अपुरे दुष्काळ निवारण:** अकार्यक्षम प्रशासन आणि विलंबाने प्रतिसाद.
8. **लोकसंख्येचा दबाव:** मर्यादित अन्न संसाधनांची वाढलेली मागणी.

वसाहत काळात आधुनिक दळणवळण आणि तंत्रज्ञानाचा विकास

Development of modern communication and technology during the colonial period

क्षेत्र	विकास / तंत्रज्ञान	उद्देश / महत्त्व
रेल्वे	१८५३ पासून सुरूवात	बंदरे, कच्च्या मालाची केंद्रे जोडली, व्यापार आणि सैन्य वाहतुकीला सुलभता आणली
तार (टेलीग्राफ)	१८५० च्या दशकापासून	प्रशासन आणि लष्करासाठी जलद दळणवळण शक्य झाले
रस्ते आणि पूल	आधुनिक रस्ते, लोखंडी पूल	संपर्कव्यवस्था सुधारली आणि वस्तू व सैन्याच्या वाहतुकीत वाढ झाली

बंदरे आणि नौवहन	मुंबई, कलकत्ता, मद्रास येथे आधुनिक बंदरे	आयात-निर्यात, जागतिक व्यापार एकात्मतेला मदत झाली
टपाल प्रणाली	प्रमाणित टपाल जाळे	संपूर्ण भारतात जलद पत्रव्यवहार
सिंचन तंत्रज्ञान	कालवे, धरणे, जलव्यवस्थापन प्रणाली	शेतीत आधुनिकीकरण केले आणि नगदी पिकांच्या लागवडीला पाठिंबा दिला
शिक्षण आणि विज्ञान	तांत्रिक शाळा, वैज्ञानिक संस्था	आधुनिक वैज्ञानिक आणि अभियांत्रिकी ज्ञान सादर केले
औद्योगिक तंत्रज्ञान	वाफेची इंजिने, यांत्रिकीकरण केलेले गिरण्या, कारखाने	औद्योगिक उत्पादन आणि यांत्रिकीकरणाला चालना दिली

वसाहतवादी काळातील सामाजिक धोरणे आणि शिक्षणाचा विकास

वसाहतवादी काळात शिक्षणाचा विकास (Development of Education during Colonial Period)

1. **पाश्चात्य शिक्षणाचा परिचय (Introduction of Western Education):** मॅक्युलेच्या मिनिट्स (Macaulay's Minute) (१८३५) द्वारे **पाश्चात्य शिक्षणाला** प्रोत्साहन दिले.
2. **आंग्लवादी-प्राच्यवादी शैक्षणिक वाद (Anglicist-Educational Debate):** स्थानिक भाषांपेवजी (vernacular languages) **इंग्रजी भाषेवर** लक्ष केंद्रित केले.
3. **मिशनरी शाळा (Missionary Schools):** ख्रिस्ती शिक्षण आणि **साक्षरतेचा** प्रसार केला.
4. **वुड्स डिस्पॅच (Wood's Despatch) (१८५४):** प्राथमिक स्तरापासून विद्यापीठापर्यंत **व्यवस्थित शिक्षणाची** शिफारस केली.
5. **विद्यापीठांची स्थापना (Universities Established):** **कलकत्ता, बॉम्बे आणि मद्रास (१८५७)** येथे विद्यापीठे स्थापन झाली.
6. **प्राथमिक शाळांचा विस्तार:** मर्यादित आणि मुख्यतः **शहरी** भागांत.
7. **स्त्री शिक्षण (Female Education):** सुधारक आणि मिशनर्यांनी सुरुवातीचे प्रयत्न केले; **मंद गतीने वाढ.**
8. **तांत्रिक आणि व्यावसायिक शिक्षण (Technical & Professional Education):** **अभियांत्रिकी (engineering)** आणि **वैद्यकीय** महाविद्यालयांची स्थापना.
9. **स्थानिक भाषेतील शिक्षण (Vernacular Education):** खालच्या स्तरावर प्रोत्साहन; उच्च स्तरावर शिक्षणाचे माध्यम मुख्यतः **इंग्रजीच** राहिले.
10. **उच्चभू लोकांसाठी शिक्षण (Education for Elite Classes):** वसाहतवादी प्रशासनासाठी **लिपिक (clerks)** आणि **प्रशासक** तयार करण्यावर लक्ष केंद्रित केले.

वसाहतवादी भारतात ब्रिटिश शिक्षणाचा परिणाम (Impact of British education in colonial India)

1. **पाश्चात्य शिक्षण** आणि शिक्षणाचे माध्यम म्हणून **इंग्रजी भाषा** यांचा परिचय झाला.
2. **प्रशासकीय नोकऱ्यांसाठी इंग्रजी-शिक्षित भारतीयांचा** एक वर्ग तयार झाला.
3. **आधुनिक वैज्ञानिक, तांत्रिक आणि बुद्धिवादी ज्ञानाचा** प्रसार झाला.
4. **पारंपारिक स्वदेशी शिक्षण प्रणाली** (उदा. पाठशाळा, मदरसा) कमकुवत झाल्या.
5. **शिक्षित उच्चभू (educated elite)** वर्गामध्ये **सामाजिक सुधारणा** आणि **राजकीय जागरूकता** वाढीस लागली.
6. **पाश्चात्य विचारसरणी** आणि **व्यक्तिवादाला (individualism)** प्रोत्साहन मिळाले.
7. **भारतीय राष्ट्रवादी नेते** आणि **स्वातंत्र्य चळवळीच्या** उदयाला हातभार लागला.
8. **शहरी-केंद्रित साक्षरता** आणि **शैक्षणिक असमानता** निर्माण झाली.

वसाहतवादी काळात महिला शिक्षण (Women education during the colonial period)

1. **१९ व्या शतकाच्या सुरुवातीला:** सामाजिक सुधारकांनी (उदा. राजा राम मोहन रॉय, ईश्वरचंद्र विद्यासागर) **मुलींच्या शिक्षणाला** प्रोत्साहन दिले.

2. मिशनरी शाळांनी मुलींसाठी पाश्चात्य-शैलीचे शिक्षण सुरू केले.
3. मर्यादित प्रवेश: बहुतेक शहरी, उच्च-जातीय मुलींनाच फायदा झाला.
4. अभ्यासक्रम (Curriculum): वाचन, लेखन, घरगुती कौशल्ये; नंतर त्यात विज्ञान आणि उदारमतवादी कलांचा (liberal arts) समावेश झाला.
5. सरकारी पाठिंबा: १८५० च्या दशकापासून मुलींच्या शाळांसाठी काही प्रमाणात अनुदान (grants) मिळू लागले.
6. सामाजिक सुधारणा चळवळींनी (उदा. ब्राह्मो समाज, आर्य समाज) महिला साक्षरता आणि सक्षमीकरणाने भर दिला.
7. एकूण परिणाम: साक्षरतेत हळूहळू वाढ, रूढिवादी नियमांना आव्हान दिले गेले आणि आधुनिक महिला शिक्षणाचा पाया रचला गेला.

व्हर्नर/व्हाइसरॉय आणि त्यांच्या काळातील प्रमुख सामाजिक सुधारणा/उपाययोजना

गव्हर्नर/व्हाइसरॉय	कालावधी	प्रमुख सामाजिक सुधारणा / उपाययोजना
लॉर्ड विल्यम बेंटिक	१८२८-१८३५	सती प्रथा रद्द केली (१८२९); ठगांचा बंदोबस्त केला; पाश्चात्य शिक्षणाला प्रोत्साहन दिले
लॉर्ड डलहौसी	१८४८-१८५६	रेल्वे, तारायंत्रांना प्रोत्साहन दिले; प्रशासनाचे आधुनिकीकरण केले; पाश्चात्य-शैलीतील शिक्षण सुरू केले
लॉर्ड कॅनिंग	१८५६-१८६२	न्यायव्यवस्था आणि पोलीस प्रणालीमध्ये सुधारणा केल्या; शिक्षणाला प्रोत्साहन दिले; १८५७ च्या उठावानंतरची परिस्थिती हाताळली
लॉर्ड रिपन	१८८०-१८८४	स्थानिक स्वराज्य संस्था सुरू केल्या; वृत्तपत्र कायद्यांना उदार केले; शैक्षणिक विस्ताराला प्रोत्साहन दिले
लॉर्ड कर्झन	१८९९-१९०५	संघटित शिक्षण आणि पुरातत्त्व विभागाची पुनर्रचना केली; बंगालची फाळणी (१९०५); प्रशासकीय कार्यक्षमता वाढवली
लॉर्ड हार्डिज	१९१०-१९१६	राजधानी दिल्लीला हलवली; शैक्षणिक आणि सामाजिक सुधारणांना प्रोत्साहन दिले; स्थानिक भाषांना पाठिंबा दिला
लॉर्ड चेम्सफर्ड	१९१६-१९२१	मॉटिंग्यू-चेम्सफर्ड सुधारणा (१९१९); स्व-शासन संस्थांना प्रोत्साहन दिले; सामाजिक कायद्यांना पाठिंबा दिला
लॉर्ड आयर्विन	१९२६-१९३१	शैक्षणिक सुधारणांना प्रोत्साहन दिले, दारूबंदी आणि महिला कल्याण उपाययोजनांना पाठिंबा दिला
लॉर्ड वेव्हेल	१९४३-१९४७	जातीय सलोख्याला प्रोत्साहन दिले; सत्ता हस्तांतरणासाठी प्रशासकीय सुधारणा केल्या

भारतीय राष्ट्रवादाचा उदय

भारतीय राष्ट्रवादाचा उदय: प्रमुख घटक (Rise of Indian Nationalism: Key Factors)

1. आर्थिक शोषण (Economic Exploitation): संपत्तीचा निचरा (Drain of Wealth) आणि ब्रिटिशांची दडपशाहीची आर्थिक धोरणे.
2. सामाजिक आणि धार्मिक सुधारणा चळवळी (Social and Religious Reform Movements): राजा राम मोहन रॉय, स्वामी विवेकानंद यांसारख्या सुधारकांमुळे आलेली जागरूकता.
3. पाश्चात्य शिक्षण (Western Education): इंग्रजी शिक्षणामुळे राजकीय जाणीव आणि आधुनिक दृष्टिकोन निर्माण झाला.

4. **पाश्चात्य विचारांचा प्रभाव (Influence of Western Ideas):** उदारमतवाद (Liberalism), लोकशाही (democracy) आणि राष्ट्रवाद या कल्पनांमुळे भारतीयांना प्रेरणा मिळाली.
5. **ब्रिटिश प्रशासकीय धोरणे:** वंशभेद, जातीय भेदभाव आणि परकीय कायदे (alien laws) यामुळे असंतोष वाढला.
6. **राजकीय संघटनांची स्थापना (Formation of Political Associations):** भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसने (१८८५) राजकीय व्यासपीठ उपलब्ध करून दिले.
7. **आर्थिक संकट (Economic Distress):** दुष्काळ, जमीन महसुलाचा बोजा आणि ग्रामीण दारिद्र्य यामुळे असंतोष वाढला.
8. **वृत्तपत्रे आणि साहित्य (Press and Literature):** स्थानिक भाषेतील वृत्तपत्रे (vernacular press) आणि राष्ट्रवादी लेखनामुळे जागरूकता पसरली.
9. **बंगालची फाळणी (Partition of Bengal) (१९०५):** यामुळे मोठ्या प्रमाणात जन-आंदोलन आणि स्वदेशी चळवळ सुरू झाली.
10. **१८५७ च्या विद्रोहाचा परिणाम (Impact of Revolt of 1857):** वसाहतविरोधी भावनेचा (anti-colonial sentiment) पाया घातला गेला.

भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसची स्थापना (Foundation of the Indian National Congress - INC)

1. याची स्थापना १८८५ मध्ये ए.ओ. ह्यूम (A.O. Hume) या सेवानिवृत्त ब्रिटिश सनदी अधिकाऱ्याने केली.
2. भारतीय आणि ब्रिटिश यांच्यात राजकीय संवाद साधण्यासाठी एक व्यासपीठ निर्माण करणे, हे उद्दीष्ट होते.
3. सुरुवातीला संवैधानिक सुधारणा (constitutional reforms) मिळवण्यावर भर, पूर्ण स्वातंत्र्याऐवजी मध्यम (Moderate) दृष्टिकोन होता.
4. पहिले अधिवेशन मुंबईत झाले, ज्याचे अध्यक्षपद डब्ल्यू.सी. बॅनर्जी यांनी भूषवले.
5. वसाहतवादी धोरणांवर प्रभाव टाकण्यासाठी विनंत्या (petitions), जनमत आणि संवाद यावर लक्ष केंद्रित केले.

सेफ्टी व्हॉल्व्ह सिद्धांत (Safety Valve Theory)

1. सेफ्टी व्हॉल्व्ह सिद्धांत (Safety Valve Theory) सूचित करतो की, ब्रिटिशांनी भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसची स्थापना केली किंवा तिला परवानगी दिली, जेणेकरून ब्रिटिश राजवटीला धोका न पोहोचवता भारतीय राजकीय आकांक्षांना सुरक्षितपणे व्यक्त करण्यासाठी एक मध्यम राजकीय व्यासपीठ मिळावे.
2. शिक्षित भारतीयांमधील तणाव, असंतोष आणि निराशा कमी करण्यासाठी काँग्रेसने "सेफ्टी व्हॉल्व्ह" (दबाव कमी करणारे साधन) म्हणून काम केले.

उगम आणि संदर्भ (Origin and Context)

1. १९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात: ब्रिटिश भारताला इंग्रजी-शिक्षित मध्यमवर्गामध्ये (व्यावसायिक, वकील, शिक्षक) वाढत्या असंतोषाचा सामना करावा लागत होता.
2. १८५७ च्या विद्रोहासारखे उठाव आणि विरोध झाले होते, ज्यामुळे ब्रिटिश राजकीय आंदोलनाबद्दल सावध (cautious) झाले होते.
3. मध्यम नेते बंडाऐवजी विनंती, संवाद आणि संवैधानिक मार्गांनी सुधारणा मिळवू इच्छित होते.

सिद्धांताचे प्रमुख पुरस्कर्ते (Key Proponents of the Theory)

1. हा सिद्धांत बिपिन चंद्र पाल (इतिहासकाराचे स्पष्टीकरण) यांनी मांडला आणि नंतरच्या इतिहासकारांनी त्याला पाठिंबा दिला.
2. जहाल राष्ट्रवाद (radical nationalism) उफाळून (exploding) येण्यापासून रोखण्यासाठी ब्रिटिशांनी केलेली धोरणात्मक चाल म्हणून या सिद्धांताकडे पाहिले जाते.

कार्यपद्धती (Mechanism)

1. INC ने वादविवादासाठी एक कायदेशीर, नियंत्रित मंच (legal, controlled forum) प्रदान केला.
2. या व्यासपीठाने विनंत्या, बैठका आणि ठराव मांडण्याची परवानगी दिली.
3. यामुळे ब्रिटिशांना भारतीय राजकीय मागण्यांची कल्पना मिळाली, ज्यामुळे त्यांना अशांतता व्यवस्थापित (manage unrest) करण्यास मदत झाली.

भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसची उद्दिष्टे आणि ध्येये Aim and objective of INC

कालावधी	उद्दिष्ट / ध्येय
१८८५-१९०५ (मवाळ टप्पा)	संवाद आणि निवेदनांद्वारे राजकीय सुधारणा साधणे; भारतीय हितांचे रक्षण करताना ब्रिटिश राजवटीशी निष्ठा राखणे.
१९०५-१९१६ (जहाल टप्पा / प्रारंभिक राष्ट्रवाद)	स्वराज्य, राजकीय हक्क आणि बंगालच्या फाळणीला विरोध करण्याची मागणी; आंदोलन आणि जनसंघटनांचा स्वीकार करणे.
१९१६-१९२० (लोकमान्य टिळक पश्चात / होमरूल चळवळ)	स्वराज्य (Home Rule) मिळवणे, घटनात्मक सुधारणा घडवणे आणि राष्ट्रीय ऐक्य बळकट करणे.
१९२०-१९४७ (जन चळवळीचा टप्पा / गांधी युग)	पूर्ण स्वातंत्र्य (पूर्ण स्वराज्य) प्राप्त करणे; अहिंसक प्रतिकार, सविनय कायदेभंग आणि जनआंदोलने स्वीकारणे.

भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसचा (INC) प्रारंभिक टप्पा (१८८५-१९०५)

भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसची प्रारंभिक टप्प्यातील कमकुवतता (Weakness of the INC in its early phase)

1. मर्यादित जनआधार (Limited Mass Base): काँग्रेस मुख्यतः इंग्रजी-शिक्षित उच्चभू वर्गाचे प्रतिनिधित्व करत होती, ज्यामुळे शेतकरी आणि कामगार यांसारखे घटक दुर्लक्षित राहिले.
2. मध्यम (Moderate) नेतृत्व: सुरुवातीचे नेते (गोखले, रानडे) मोठ्या जन-आंदोलनाऐवजी विनंत्या (petitions) आणि मुत्सद्दीपणा (diplomacy) यावर अवलंबून राहिले.
3. स्पष्ट कार्यक्रमाचा अभाव (Lack of Clear Programme): सुरुवातीला स्वराज्य किंवा स्वातंत्र्यावर लक्ष केंद्रित करण्याऐवजी सुधारणांवर भर दिला.
4. ब्रिटिश सदिच्छेवर अवलंबित्व (Dependence on British Goodwill): थेट आव्हान देण्याऐवजी समजावून सांगून सवलती मिळवण्याची आशा होती.
5. प्रादेशिक आणि सामाजिक संकुचितपणा (Regional and Social Narrowness): ग्रामीण आणि वंचित समुदायांकडे दुर्लक्ष करून शहरी उच्चभूंचे जास्त प्रतिनिधित्व.
6. गटबाजी (Factionalism): मवाळ (moderates) आणि जहाल (extremists) यांच्यातील सुरुवातीच्या अंतर्गत मतभेदांमुळे संघटनात्मक एकी (cohesion) कमकुवत झाली.
7. आर्थिक मर्यादा (Financial Constraints): उच्चभूंच्या देणग्यांवर अवलंबून होती; सामूहिक निधीचे (mass funding) जाळे नव्हते.

भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसचा मवाळ टप्पा (१८८५-१९०५) (Moderate Phase of INC)

मवाळ नेत्यांचा दृष्टिकोन (Approach of Moderates)

1. संवैधानिक पद्धतींवर विश्वास ठेवत, सुधारणांसाठी ब्रिटिशांना निष्ठावान विनंत्या करत असत.
2. राजकीय उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी नैतिक समजूत (moral persuasion), संवाद आणि जनमतावर लक्ष केंद्रित केले.
3. आर्थिक सुधारणा, प्रशासकीय कार्यक्षमता आणि शासनामध्ये भारतीय प्रतिनिधित्व वाढवण्याची वकिली केली.
4. संघर्षाऐवजी संयम, धैर्य आणि टप्प्याटप्प्याने बदलांना प्रोत्साहन दिले.

मवाळ नेत्यांच्या मर्यादा (Limitations of Moderates)

1. ब्रिटिश सदिच्छेवर मोठ्या प्रमाणावर अवलंबून राहिले, ज्यामुळे अनेकदा **जन-संघटन** दुर्लक्षित केले.
2. प्रगती खूप मंद आणि **टप्प्याटप्प्याची** होती, वसाहतवादी धोरणांवर **मर्यादित परिणाम** झाला.
3. **स्वराज्यासारख्या जहाल मागण्या पूर्ण करण्यात** अपयश आल्यामुळे अनेक भारतीय निराश झाले.
4. **विनंत्या** आणि **वादविवादांवर** जास्त भर असल्याने ब्रिटिशांवर **प्रत्यक्ष दबाव** आणण्यास कमी पडले.
5. **बंगालची फाळणी (१९०५) रोखण्यात अपयश** आले, ज्यामुळे त्यांची **राजकीय शक्ती** (political leverage) कमकुवत असल्याचे उघड झाले.

मवाळ टप्प्यातील पद्धती (Methods of the Moderate Phase)

1. **विनंत्या आणि निवेदने (Petitions and Memorials):** सुधारणांसाठी ब्रिटिश अधिकाऱ्यांकडे सादर केले.
2. **प्रार्थना आणि आवाहन (Prayers and Appeals):** प्रशासकीय आणि कायदेविषयक बदलांसाठी शांततापूर्ण आवाहन.
3. **सार्वजनिक सभा आणि शिष्टमंडळे (Public Meetings and Delegations):** मते व्यक्त करण्यासाठी आणि धोरणांवर प्रभाव टाकण्यासाठी आयोजित.
4. **वृत्तपत्रे आणि नियतकालिके (Newspapers and Journals):** जनमत शिक्षित करण्यासाठी आणि जागरूकता निर्माण करण्यासाठी वापरली.
5. **कायदेमंडळात सहभाग (Legislative Council Participation):** प्रणालीअंतर्गत सुधारणांची मागणी करण्यासाठी परिषदेत सहभाग घेतला.
6. **आर्थिक दबाव (Economic Pressure):** परदेशी वस्तूवर **बहिष्कार** आणि **स्वदेशीला** प्रोत्साहन देण्याची वकिली केली (मर्यादित स्वरूपात).
7. **नैतिक समजूत (Moral Persuasion):** आंदोलन किंवा **जन-निषेधाऐवजी तर्क** (reason) आणि **न्यायावर** अवलंबून राहिले.

भारतीय राष्ट्रीय चळवळीचा पहिला टप्पा (१९०५-१९१७) (Indian national movement Phase-I)

बंगालची फाळणी (Partition of Bengal) (१९०५)

1. **कर्झनचे पाऊल:** राष्ट्रवादी चळवळ कमकुवत करण्यासाठी बंगालचे विभाजन **पूर्व बंगाल** (मुस्लिम-बहुसंख्याक) आणि **पश्चिम बंगाल** (हिंदू-बहुसंख्याक) अशा दोन भागांत केले.
2. **प्रतिक्रिया (Reaction):** यामुळे **स्वदेशी चळवळ**, **बहिष्कार** आणि **मोठी जन-आंदोलने** सुरू झाली; राजकीयदृष्ट्या हिंदू आणि मुस्लिम दोघेही संतापले.

कर्झनची इतर प्रतिगामी धोरणे (Other Reactionary Policies of Curzon)

- **इंडियन युनिव्हर्सिटीज ॲक्ट (१९०४):** विद्यापीठांवर सरकारी नियंत्रण अधिक कडक केले.
- **प्रेस ॲक्ट (१९०८):** राष्ट्रवादी वृत्तपत्रे आणि **अभिव्यक्ती स्वातंत्र्यावर** निर्बंध.
- **जमीन आणि महसूल धोरणे:** कडक महसूल सेटलमेंट आणि दुष्काळ संहिता (Famine Codes); अनेकदा **कठोर** मानली गेली.
- **तिबेट आणि सीमा धोरण:** तिबेट (यंगहसबंड मोहीम) आणि **अफगाणिस्तान** येथे आक्रमक परराष्ट्र धोरण राबवून ब्रिटिश **धोरणात्मक नियंत्रण** प्रस्थापित केले.

बंगालची फाळणी (Bengal Partition)

पार्श्वभूमी (Background)

- ब्रिटिश राजवटीत बंगाल हा **सर्वात मोठा आणि श्रीमंत प्रांत** होता, ज्याची लोकसंख्या १९०५ मध्ये सुमारे **७८ दशलक्ष** होती.

- वाढती राष्ट्रवादी चळवळ, राजकीय जाणीव आणि वसाहतविरोधी भावनांमुळे ब्रिटिश चिंतित होते.

सरकारचा हेतू (Government Motive)

1. प्रशासकीय सोय (Administrative convenience): बंगालचे प्रशासन करणे खूप मोठे असल्याचा दावा केला.
2. फोडा आणि राज्य करा (Divide and rule): हिंदू (पश्चिम बंगाल) आणि मुस्लिम (पूर्व बंगाल) यांना विभाजित करून राष्ट्रवादी ऐक्य कमकुवत करणे.
3. आर्थिक शोषण: फाळणीनंतर संसाधने आणि महसुलावर नियंत्रण ठेवणे सोपे करणे.
4. राजकीय नियंत्रण: बंगाल आणि इतरत्र राष्ट्रवादी नेतृत्वाचा उदय रोखणे.

बंगालच्या फाळणीला राष्ट्रवादी प्रतिसाद (Nationalist response to the Bengal Partition) (१९०५)

- बहिष्कार चळवळ (Boycott Movement): राष्ट्रवाद्यांनी ब्रिटिश वस्तूविरुद्ध स्वदेशी आणि बहिष्कार मोहिम सुरू केली.
- निषेध आणि निदर्शने (Protests & Demonstrations): संपूर्ण बंगालमध्ये मोठ्या सभा, बैठका आणि मोर्चे आयोजित केले गेले.
- आवाज उठवणारे नेते (Vocal Leaders): सुरेंद्रनाथ बॅनर्जी, बाळ गंगाधर टिळक, अरविंद घोष, बिपिन चंद्र पाल यांसारख्या नेत्यांनी फाळणीला विरोध केला.
- वृत्तपत्रांचा वापर (Use of Press): वृत्तपत्रे आणि नियतकालिकांनी राष्ट्रवादी भावना पसरवली आणि ब्रिटिशांवर टीका केली.
- सांस्कृतिक प्रतिकार (Cultural Resistance): स्वदेशी शाळा, स्थानिक उद्योग आणि स्वदेशी वस्तूंना प्रोत्साहन दिले.
- राजकीय संघटन (Political Mobilization): प्रादेशिक राजकीय संघटना आणि राष्ट्रवादी लीगचा उदय झाला.
- हिंसक अतिरेक (Violent Extremism): काही जहाल राष्ट्रवाद्यांनी हत्या आणि क्रांतिकारी कारवायांचा अवलंब केला.
- सामूहिक पाठिंबा (Mass Support): सुरुवातीला या चळवळीने वसाहतवादी धोरणाविरुद्ध हिंदू आणि मुस्लिमांना एकत्र आणले.
- निराकरण (Reversal): व्यापक विरोधामुळे १९११ मध्ये फाळणी रद्द करण्यात आली, हे राष्ट्रवाद्यांचे मोठे यश होते.

स्वदेशी चळवळ आणि बंगालच्या फाळण्या (Swadesh movement and Bengal Partitions)

1. १९०५ ची बंगालची फाळणी (1905 Partition of Bengal): लॉर्ड कर्झनने प्रशासकीय कार्यक्षमता सुधारण्यासाठी बंगालचे विभाजन पूर्व बंगाल व आसाम (मुस्लिम बहुसंख्याक) आणि पश्चिम बंगाल (हिंदू बहुसंख्याक) अशा भागांत केले, परंतु यामुळे सांप्रदायिक तणाव वाढला.
2. १९०५ च्या फाळणीवर प्रतिक्रिया: यामुळे स्वदेशी चळवळ, ब्रिटिश वस्तूंवर बहिष्कार आणि राष्ट्रवादी भावनांचा उदय झाला; १९११ मध्ये फाळणी रद्द करण्यात आली.
3. १९४७ ची बंगालची फाळणी (1947 Partition of Bengal): भारताच्या स्वातंत्र्याच्या वेळी झाली, धर्माच्या आधारावर बंगालचे विभाजन पश्चिम बंगाल (भारत, हिंदू बहुसंख्याक) आणि पूर्व पाकिस्तान (सध्याचा बांगलादेश, मुस्लिम बहुसंख्याक) मध्ये झाले, ज्यामुळे मोठ्या प्रमाणावर स्थलांतर आणि सांप्रदायिक हिंसाचार झाला.
4. महत्त्व (Significance): या दोन्ही फाळण्यांनी वसाहतवादी फोडा आणि राज्य करा हे धोरण, सांप्रदायिक तणाव आणि बंगालमधील सामाजिक-राजकीय ओळखीवर झालेला परिणाम अधोरेखित केला.

स्वदेशी चळवळीचे नेतृत्व (Swadeshi Leadership)

स्वदेशी चळवळीला मार्गदर्शन करणारे प्रमुख नेते:

1. बाळ गंगाधर टिळक: स्वदेशी वस्तूंच्या बहिष्काराद्वारे स्वदेशी वस्तूंचा प्रसार आणि आत्मनिर्भरतेचे समर्थन केले.
2. लाला लजपत राय: राष्ट्रीय शिक्षण आणि आर्थिक स्वातंत्र्यासाठी स्वदेशी उद्योगांवर भर दिला.
3. बिपिन चंद्र पाल: ब्रिटिश राजवटीला आव्हान देण्यासाठी स्वदेशी चळवळ आणि जहाल राष्ट्रवादाचा प्रसार केला.
4. अरविंद घोष: आध्यात्मिक आणि राजकीय जागृतीचे साधन म्हणून स्वदेशी उद्योगांचे समर्थन केले.
5. महात्मा गांधी: आत्मनिर्भरतेसाठी खादी आणि कुटीर उद्योगांना प्रोत्साहन देऊन स्वदेशीचे समर्थन केले.
6. गोपाळ कृष्ण गोखले: नैतिक मर्यादित मध्यम स्वदेशी सुधारणा आणि औद्योगिक विकासाला प्रोत्साहन दिले.
7. व्ही. ओ. चिदंबरम पिल्लई: ब्रिटिश मक्तेदारीशी स्पर्धा करण्यासाठी स्वदेशी शिपिंग सेवेची (Swadeshi shipping service) सुरुवात केली.

स्वदेशी चळवळीचे परिणाम (Impacts of the Swadeshi Movement)

1. आर्थिक परिणाम: स्वदेशी वस्तूंना प्रोत्साहन देऊन आणि ब्रिटिश वस्तूंवर बहिष्कार टाकून भारतीय उद्योगांना चालना मिळाली.
2. राजकीय जागृती: स्वातंत्र्य लढ्यात राष्ट्रीय जाणीव आणि सामूहिक सहभाग बळकट झाला.
3. औद्योगिक वाढ: स्थानिक उद्योग, गिरण्या आणि हस्तकला (handicrafts) स्थापन करण्यास प्रोत्साहन मिळाले.
4. शैक्षणिक सुधारणा: राष्ट्रवादी शाळा आणि संस्थांच्या निर्मितीला चालना मिळाली.
5. सामाजिक ऐक्य: वसाहतवादी आर्थिक शोषणाविरुद्ध विविध समुदायांमध्ये ऐक्याची भावना वाढली.
6. सांस्कृतिक पुनरुज्जीवन: भारतीय वारसा, हस्तकला आणि पारंपारिक पद्धतींबद्दल अभिमान पुन्हा जागृत झाला.
7. महिलांचा सहभाग: राजकीय आणि सामाजिक कार्यात महिलांचा सहभाग वाढला.
8. शहरी संघटन: शहरे निदर्शने, बैठका आणि आर्थिक बहिष्काराचे केंद्र बनली.
9. बहिष्कार संस्कृती (Boycott Culture): राजकीय साधन म्हणून निवडक उपभोगाची (selective consumption) संकल्पना लोकप्रिय झाली.
10. दीर्घकालीन राष्ट्रवाद: गांधीसारख्या नेत्यांच्या नेतृत्वाखालील नंतरच्या सामूहिक चळवळींसाठी पाया तयार झाला.

स्वदेशी चळवळ कमकुवत होण्याची कारणे (Reasons for the decline of the Swadeshi Movement)

1. दडपशाहीची ब्रिटिश धोरणे: कठोर कायदे आणि दडपशाहीमुळे सामूहिक सहभाग कमकुवत झाला.
2. नेतृत्वातील मर्यादित सुसंगतता (Limited Leadership Cohesion): मवाळ आणि जहाल नेत्यांमधील विभाजनामुळे परिणामकारकता कमी झाली.
3. आर्थिक मर्यादा: परदेशी वस्तूंवरील बहिष्काराचा सुरुवातीला भारतीय उद्योगांवर ताण पडला.
4. सामूहिक समर्थनाचा अभाव: ग्रामीण लोकसंख्या मोठ्या प्रमाणात उदासीन राहिली.
5. क्रांतिकारी कारवायांचा उदय: रचनात्मक कार्याकडून हिंसक पद्धतीकडे लक्ष वळले.
6. जागतिक आर्थिक घटक: औद्योगिक मर्यादांमुळे स्वस्त परदेशी वस्तूंची आयात सुरूच राहिली.
7. अल्पकाळ टिकणारा स्थानिक परिणाम: शहरी-केंद्रित चळवळ देशभरात गती (momentum) राखू शकली नाही.

स्वदेशी चळवळीवरील टीका (Criticism of the Swadeshi Movement)

1. ग्रामीण जनतेपेक्षा शहरी उच्चभ्रूंना अनुकूलता दर्शविली, ज्यामुळे सामूहिक सहभाग मर्यादित झाला.
2. सामाजिक सुधारणांऐवजी परदेशी वस्तूंवर बहिष्कार टाकण्यावर लक्ष केंद्रित केले.
3. आयातवर अवलंबून असलेल्या काही कारागीरांसाठी आर्थिक गोंधळ आणि उपजीविकेचे नुकसान झाले.
4. अनेकदा हिंदू-मुस्लिम विभाजनाला प्रोत्साहन दिले, ज्यामुळे सांप्रदायिक ऐक्य कमी झाले.
5. व्यावहारिक औद्योगिक नियोजनाचा अभाव होता, ज्यामुळे आत्मनिर्भरता कठीण झाली.
6. भारताच्या अर्थव्यवस्थेवर मर्यादित दीर्घकालीन परिणाम झाला, कारण ब्रिटिश वस्तूंचे वर्चस्व कायम राहिले.
7. रचनात्मक राजकीय बदलाऐवजी प्रतिकात्मक राष्ट्रवादावर (symbolic nationalism) जास्त जोर.

मुस्लिम लीग (Muslim league)

1. स्थापनेचे वर्ष: १९०६
2. ठिकाण: ढाका (सध्याचा बांगलादेश)
3. संस्थापक नेते: आगा खान, नवाब सलीमुल्लाह आणि इतर.
4. उद्देश: ब्रिटिश भारतातील मुस्लिम हितसंबंधांचे प्रतिनिधित्व करणे.
5. प्रारंभिक उद्दिष्ट: मुस्लिमांचे राजकीय हक्क आणि हितसंबंधांचे संरक्षण करणे.
6. स्थापनेचे प्रमुख कारण: भारतीय राजकारणातील काँग्रेसच्या वर्चस्वाला दिलेला प्रतिसाद.

मुस्लिम लीगचा सहभाग (Participation of Muslim league)

1. प्रारंभिक नेतृत्व: सुरुवातीला आगा खान तिसरे यांच्या नेतृत्वाखाली, मुस्लिम हक्कांच्या संरक्षणावर लक्ष केंद्रित केले.
2. मुहम्मद अली जिन्ना: १९१३ मध्ये प्रमुख नेते म्हणून उदयास आले, नंतर पाकिस्तानचे मुख्य शिल्पकार बनले.
3. राजकीय सहभाग: सुरुवातीला संयुक्त परिषदेत काँग्रेसला सहकार्य केले, परंतु नंतर मुस्लिमांसाठी स्वतंत्र मतदार संघाची (separate electorates) मागणी केली.
4. लाहोर ठराव १९४०: जिन्नांच्या नेतृत्वाखाली मुस्लिमांसाठी स्वतंत्र राष्ट्राची (पाकिस्तान) औपचारिक मागणी केली.
5. जन-संघटन: स्वातंत्र्यपूर्व भारतात सांप्रदायिक हितसंबंधांना ठळकपणे मांडत मुस्लिम अस्मितेचे राजकारण संघटित केले.

सुरत फूट (Surat Split)

1. सुरत फूट (१९०७) म्हणजे सुरत अधिवेशनात भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसचे मवाळ (Moderates) आणि जहाल (Extremists) या दोन गटांमध्ये झालेले विभाजन.
2. वैचारिक मतभेद: पद्धतींवरून मतभेद होते - मवाळांनी टप्प्याटप्प्याने सुधारणांना प्राधान्य दिले, तर जहालांनी थेट कृती (direct action) आणि बहिष्काराचे समर्थन केले.
3. नेतृत्वातील संघर्ष: गोपाळ कृष्ण गोखले (मवाळ) आणि बाळ गंगाधर टिळक (जहाल) यांच्यात नेतृत्वावरून संघर्ष.
4. काँग्रेस अध्यक्षपदावर मतभेद: टिळक आणि रास बिहारी घोष यांच्या समर्थकांमध्ये संघर्ष झाला.
5. ब्रिटिश राजवटीकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन भिन्न: जहालांना स्वराज हवे होते, तर मवाळ संवैधानिक सुधारणा शोधत होते.
6. प्रादेशिक आणि भाषिक तणाव: मराठी विरुद्ध बंगाली नेतृत्वाच्या फरकांनी दरी आणखी वाढवली.

परिणाम (Impact)

1. तात्काळ परिणाम: एकसंध राष्ट्रवादी शक्ती म्हणून काँग्रेस कमकुवत झाली.
2. राजकीय परिणाम: ब्रिटिशांविरुद्ध सामूहिक संघटन (mass mobilization) विलंबित झाले; संवैधानिकता (constitutionalism) आणि जहाल सक्रियता (radical activism) यांच्यात वैचारिक फूट पडली.
3. दीर्घकालीन परिणाम: टिळकांसारख्या जहाल नेत्यांनी भविष्यातील लढाऊ चळवळींना (militant movements) प्रेरणा दिली; मवाळांनी हळूहळू सुधारणांची विकली सुरू ठेवली.
4. संघटनात्मक परिणाम: ऐक्याची गरज अधोरेखित झाली; या धड्यांनी गांधींच्या नेतृत्वाखालील भविष्यातील धोरणांवर प्रभाव टाकला.

भारतात क्रांतिकारक/जहाल राष्ट्रवादाचा उदय (Rise of Revolutionary/Militant Nationalism in India)

1. मवाळ पद्धतींबद्दल असंतोष (Discontent with Moderate Methods): भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसच्या संवैधानिक सुधारणांच्या मंद गतीमुळे आलेली निराशा.
2. बंगालची फाळणी (१९०५): ब्रिटिश धोरणांविरुद्ध व्यापक संताप निर्माण झाला आणि तरुणांमध्ये जहालपणा (radicalized) वाढला.

3. **दडपशाहीची ब्रिटिश धोरणे (Repressive British Policies):** स्थानिक वृत्तपत्र कायदा (Vernacular Press Act) आणि कठोर पोलीस उपायांमुळे वसाहतविरोधी भावनांना चालना मिळाली.
4. **जहाल नेत्यांचा प्रभाव (Influence of Extremist Leaders):** बाळ गंगाधर टिळक आणि बिपिन चंद्र पाल यांसारख्या नेत्यांनी अधिक ठाम कृतीसाठी (assertive action) प्रेरणा दिली.
5. **स्वदेशी चळवळ:** बहिष्कार आणि स्वदेशी वस्तूंच्या प्रचारामुळे आत्मनिर्भरता आणि ठामपणा वाढला.
6. **जागतिक क्रांतिकारक चळवळी (Global Revolutionary Movements):** परदेशातील (उदा. रशिया आणि आयर्लंड) क्रांत्यांच्या यशाने भारतीय तरुणांना प्रेरणा दिली.
7. **आर्थिक शोषण:** वसाहतवादी राजवटीत दारिद्र्य, दुष्काळ आणि संपत्तीचा निचरा यामुळे असंतोष निर्माण झाला.
8. **शैक्षणिक जागरूकता:** स्वातंत्र्य, समानता आणि लोकशाही या पाश्चात्य कल्पनांच्या ज्ञानामुळे जहाल कृतीसाठी प्रेरणा मिळाली.
9. **तरुणांचे जहाल होणे (Youth Radicalization):** सशस्त्र प्रतिकाराची वकिली करणाऱ्या गुप्त सोसायट्या आणि विद्यार्थी गटांची निर्मिती.
10. **राष्ट्रवादी वृत्तपत्रांचा उदय (Rise of Nationalist Press):** वृत्तपत्रे आणि नियतकालिकांनी क्रांतिकारी विचारांचा प्रसार केला आणि जनमत संघटित केले.

स्वातंत्र्य लढ्यात जहाल आणि क्रांतिकारक राष्ट्रवादाचा परिणाम (Impact of militant and revolutionary nationalism in India)

1. **निडर देशभक्तीची** भावना रुजवली, तरुणांना राष्ट्रीय स्वातंत्र्यासाठी बलिदान देण्यासाठी प्रेरित केले.
2. **मध्यम राजकारणाच्या मर्यादांना आव्हान** दिले, ज्यामुळे काँग्रेसला अधिक ठाम राष्ट्रवादी रणनीती स्वीकारण्यास भाग पाडले.
3. ब्रिटिशांवर **मानसिक दबाव** (psychological pressure) निर्माण केला, ज्यामुळे त्यांना सुरक्षा वाढवण्यास आणि सुधारणांचा पुनर्विचार करण्यास भाग पाडले.
4. **पूर्ण स्वराज्याची** कल्पना मुख्य प्रवाहात येण्यापूर्वीच लोकप्रिय केली.
5. **भूमिगत नेटवर्क** (underground networks) मजबूत केले, ज्यामुळे दडपशाहीच्या काळातही स्वातंत्र्य लढा जिवंत राहिला.
6. **सामूहिक राजकीय जागृती** वाढवली, विशेषतः विद्यार्थी आणि शिक्षित मध्यमवर्गात.
7. **क्रांतिकारकांनी** आंतरराष्ट्रीय पाठिंबा आणि प्रशिक्षण मिळवून भारताच्या स्वातंत्र्य कारणाला जागतिक स्वरूप दिले.
8. **ब्रिटिश प्रतिशोधाने** (reprisals) वसाहतवादी राजवटीची क्रूरता उघड केली, ज्यामुळे साम्राज्यवादाचे दडपशाहीचे स्वरूप अधोरेखित झाले.
9. **सांस्कृतिक राष्ट्रवादाला** प्रेरणा मिळाली, जी साहित्य, गाणी आणि राष्ट्रवादी प्रतीकांमध्ये दिसून आली.
10. **भगत सिंग, एचएसआरए (HSRA)** आणि इतर क्रांतिकारकांच्या विचारधारेला प्रभावित करून, नंतरच्या जहाल चळवळींचा पाया घातला.

मॉर्ले-मिंटो सुधारणा (Morley-Minto Reforms) (१९०९)

1. **राज्य सचिव जॉन मॉर्ले** आणि **व्हाईसरॉय लॉर्ड मिंटो** यांनी १९०९ मध्ये सादर केल्या.
2. **इंडियन कौन्सिल्स ॲक्ट, १९०९** (Indian Councils Act, 1909) म्हणून लागू करण्यात आल्या.
3. **केंद्र** आणि **प्रांतांमध्ये कायदेमंडळाचा मर्यादित विस्तार** करण्यास परवानगी दिली.
4. **मुस्लिमांसाठी स्वतंत्र मतदारसंघ** (separate electorates) सुरू केले, ज्यामुळे सांप्रदायिक राजकारण संस्थात्मकरित्या सुरू झाले.
5. **गैर-सरकारी सदस्यांना** परिषदेत पूरक प्रश्न (supplementary questions) विचारण्याची परवानगी दिली.
6. **भारतीयांना व्हाईसरॉयच्या कार्यकारी परिषदेत** (Executive Council) नियुक्त करण्याची परवानगी दिली (पहिले: एस.पी. सिन्हा).
7. **घटनात्मक सुधारणांची सुरुवात** झाली, परंतु राष्ट्रवादी मागण्यांच्या तुलनेत त्या अपुऱ्या होत्या.
8. **काँग्रेसने** अत्यंत पुराणमतवादी आणि विभाजनकारी असल्यामुळे यावर टीका केली.

सकारात्मक वैशिष्ट्ये (Positive Features)

1. कायदेमंडळात मर्यादित निवडणुका सुरू केल्या, ज्यामुळे भारतीयांचा राजकीय सहभाग वाढला.
2. इम्पीरियल आणि प्रांतीय परिषदेत भारतीय सदस्यांची संख्या वाढवली.
3. सत्येंद्र प्रसाद सिन्हा यांची पहिले भारतीय कायदा सदस्य म्हणून नियुक्तीसह भारतीयांना कार्यकारी परिषदेत पदे भूषवण्याची परवानगी दिली.
4. शिक्षित भारतीय आणि ब्रिटिश सरकार यांच्यात राजकीय संवादाला प्रोत्साहन दिले.
5. वसाहतवादी भारतात प्रतिनिधित्व संस्थांचा (representative institutions) सुरुवातीचा पाया घातला.

नकारात्मक वैशिष्ट्ये (Negative Features)

1. मुस्लिमांसाठी स्वतंत्र मतदारसंघ सुरू केले, ज्यामुळे सांप्रदायिक राजकारणाची बीजे रोवली गेली.
2. केंद्र सरकारवर ब्रिटिश नियंत्रण कायम राहिले, सत्तेचे वास्तविक हस्तांतरण झाले नाही.
3. मर्यादित मताधिकारामुळे (Limited franchise) बहुतेक भारतीय निवडणूक प्रक्रियेतून बाहेर राहिले.
4. परिषदांना केवळ सल्लागार (advisory) अधिकार होते, महत्त्वाच्या प्रशासकीय किंवा आर्थिक बाबींवर कोणताही अधिकार नव्हता.
5. राष्ट्रवादी गटांमध्ये विभागणी निर्माण केली, ज्यामुळे स्वराज्याची एकजूट मागणी कमकुवत झाली.

पहिले महायुद्ध (First World War) (१९१४)

1. सैन्यवाद (militarism), साम्राज्यवादी स्पर्धा आणि राष्ट्रवादामुळे १९१४ मध्ये मित्र राष्ट्रे (Allied) आणि केंद्रीय सत्ता (Central Powers) यांच्यात सुरू झाले.
2. ब्रिटिश साम्राज्याचा भाग म्हणून भारताने दहा लाखांहून अधिक सैनिक आणि अफाट आर्थिक संसाधने पाठवली.
3. युद्धामुळे उच्च कर, चलनवाढ (inflation) आणि अन्नटंचाई यासह भारतात गंभीर आर्थिक ताण निर्माण झाला.
4. ब्रिटिशांनी डिफेन्स ऑफ इंडिया ॲक्ट (१९१५) सारखे क्रूर कायदे लागू केले, ज्यामुळे नागरी स्वातंत्र्य (civil liberties) प्रतिबंधित झाले.
5. युद्धात सैन्यातील जातीय भेदभावामुळे भारतीय सैनिकांमध्ये असंतोष वाढला.

भारतावर युद्धाचा परिणाम (Impact of the War on India)

1. आर्थिक अडचणी आणि वाढत्या किमतीमुळे वसाहतवादी राजवटीविरुद्ध जनतेचा संताप वाढला.
2. युद्धात अनुभवी सैनिक परत आल्यामुळे वसाहतविरोधी भावना बळकट झाल्या.
3. युद्धकाळात गदर पक्षाच्या (Ghadar Party) कारवायांच्या मदतीने क्रांतिकारक राष्ट्रवादाचा उदय झाला.
4. जागतिक लोकशाही प्रवृत्तींमुळे प्रेरित होऊन स्वराज्य (Self-government) मागणाऱ्या होमरूल चळवळीने गती पकडली.
5. युद्धकाळातल्या दडपशाहीतून रौलेट ॲक्ट (१९१९) चा उदय झाला, ज्यामुळे देशभरात अशांतता पसरली.
6. युद्धोत्तर काळात अमृतसर (जालियनवाला बाग) हत्याकांडात वसाहतवादी क्रूरता दिसून आली.
7. युद्धामुळे ब्रिटन आर्थिकदृष्ट्या कमकुवत झाले, ज्यामुळे साम्राज्य राष्ट्रवादी दबावापुढे अधिक असुरक्षित झाले.
8. आत्म-निर्णयाच्या (self-determination) जागतिक विचारांमुळे (विल्सनचे १४ सूत्र) भारतीय राष्ट्रवाद्यांना उत्साह मिळाला.

स्वातंत्र्य लढ्यादरम्यान प्रतिसाद (Response During the Freedom Struggle)

1. गांधींनी युद्धकाळात चंपारण, खेडा आणि अहमदाबाद चळवळी सुरू केल्या आणि सत्याग्रहाचा प्रयोग केला.
2. युद्धोत्तर निराशेमुळे असहकार चळवळ (Non-Cooperation Movement) (१९२०) सुरू झाली.
3. भारतीय नेत्यांनी दडपशाहीच्या कायद्यांना विरोध केला, रौलेट ॲक्टविरुद्ध देशव्यापी हडताळ आयोजित केले.

4. गदर क्रांतिकारकांनी उठावाचे प्रयत्न केले, परंतु ते दडपले गेले.
5. युद्धानंतरच्या सामायिक असंतोषामुळे मवाळ आणि जहाल गट पुन्हा एकत्र आले (लखनौ करार, १९१६).
6. काँग्रेस-लीग सहकार्य बळकट झाले, घटनात्मक सुधारणांची मागणी केली.
7. युद्धकाळातल्या अडचणींमुळे शेतकरी, कामगार आणि आदिवासी आंदोलनांचा उदय झाला.
8. भारताच्या युद्धातल्या प्रचंड योगदानामुळे स्वराज्याच्या मागणीला बळ मिळाले.

गदर पक्ष (Ghadar Party)

1. १९१३ मध्ये सॅन फ्रान्सिस्को येथे भारतीय स्थलांतरितांनी (मुख्यतः पंजाबी शीख) स्थापना केली.
2. उद्दिष्ट: सशस्त्र क्रांतीद्वारे भारतातील ब्रिटिश राजवट उलथून पाडणे.
3. प्रमुख नेते: लाला हर दयाळ, बाबा सोहन सिंग भकना, कर्तार सिंग सराभा.
4. परदेशातील भारतीयांमध्ये वसाहतविरोधी भावना जागृत करण्यासाठी "गदर" नावाचे वृत्तपत्र प्रकाशित केले.
5. यूएसए, कॅनडा आणि पूर्व आशियातील भारतीय मजुरांमध्ये मजबूत पाठिंबा होता.
6. १९१५ मध्ये भारतात सशस्त्र उठावाचे नियोजन केले, परंतु माहिती लीक झाल्यामुळे आणि ब्रिटिश दडपशाहीमुळे ते मोठ्या प्रमाणात अपयशी ठरले.
7. प्रवासी भारतीयांना (diaspora) संघटित करून भारताच्या स्वातंत्र्य लढ्याला जागतिक स्वरूप देण्यात महत्त्वाचे योगदान दिले.
8. क्रांतिकारी राष्ट्रवाद्याला प्रेरणा देणे आणि साम्राज्यविरोधी चळवळींना बळकट करणे, हा त्याचा वारसा आहे.

होमरूल चळवळ (Home Rule Movement)

1. सुरुवात: बाळ गंगाधर टिळक (महाराष्ट्र) आणि अॅनी बेझंट (मद्रास) यांनी १९१६ मध्ये सुरु केली.
2. उद्दिष्ट: ब्रिटिश साम्राज्यांतर्गत भारतासाठी स्व-शासन (Home Rule) प्राप्त करणे.
3. पद्धती: लोकांना संघटित करण्यासाठी राजकीय बैठका, वृत्तपत्रे, सार्वजनिक भाषणे आणि संस्थांचा वापर केला.
4. प्रसार: महाराष्ट्र, मद्रास, बंगाल, पंजाब आणि इतर प्रांतांमध्ये पाठिंबा मिळाला.
5. महत्त्व: सामूहिक राष्ट्रवादी चळवळीचा पाया घातला आणि गांधींच्या असहकार चळवळीसाठी जमीन तयार केली.

लखनौ करार (Lucknow Pact) (१९१६) आणि त्याचे महत्त्व

1. घटना: भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस आणि ऑल-इंडिया मुस्लिम लीग यांच्यातील करार.
2. तारीख आणि ठिकाण: १९१६, लखनौ.
3. उद्देश: घटनात्मक सुधारणा आणि स्व-शासनासाठी एकजूट (united front) सादर करणे.

महत्त्व (Significance)

1. स्वातंत्र्य लढ्यादरम्यान पहिली मोठी हिंदू-मुस्लिम राजकीय एकजूट.
2. ब्रिटिश राजवटीत घटनात्मक सुधारणांसाठी भारतीय मागणी बळकट केली.
3. भविष्यातील वाटाघाटी आणि राष्ट्रवादी चळवळीच्या एकीकरणाचा पाया घातला.

मॉन्टेग्यू-चेम्सफोर्ड सुधारणा (Montagu-Chelmsford Reforms) (१९१९)

1. शासनात भारतीय सहभाग वाढवण्यासाठी ब्रिटिशांनी १९१९ मध्ये सादर केल्या.
2. भारत सरकार कायदा १९१९ (Government of India Act 1919) असे औपचारिकपणे नाव.
3. प्रांतीय सरकारमध्ये द्विशसन (diarchy) लागू केले ('हस्तांतरित' (transferred) आणि 'आरक्षित' (reserved) विषयांमध्ये विभागणी).
4. केंद्र आणि प्रांतीय स्तरावर कायदेमंडळाचा विस्तार केला.

5. केंद्र आणि प्रांतीय विधिमंडळात मर्यादित भारतीय प्रतिनिधित्व ठेवले.
6. मताधिकार (right to vote) वाढवला, परंतु तो समाजाच्या छोट्या वर्गापुरता मर्यादित होता.
7. भारताला टप्प्याटप्प्याने स्व-शासनासाठी तयार करणे हा उद्देश होता.
8. भारतीय नेत्यांनी अर्धवट आणि अपुरे असल्याबद्दल टीका केली.

सकारात्मक मुद्दे (Positive Points)

1. प्रांतांमध्ये द्विशासन लागू केले, ज्यामुळे भारतीयांना विशिष्ट विभागांवर नियंत्रण मिळाले.
2. प्रांतीय विधिमंडळात भारतीय प्रतिनिधित्व वाढवले.
3. मतदारसंघ वाढवला, ज्यामुळे अधिक भारतीयांना मतदान करण्याची संधी मिळाली.
4. काही प्रांतांमध्ये द्विगृही विधिमंडळे (bicameral legislatures) तयार केली.
5. टप्प्याटप्प्याने स्व-शासनाच्या तत्वाला मान्यता दिली.
6. भविष्यातील घटनात्मक सुधारणांचा पाया घातला.

नकारात्मक मुद्दे (Negative Points)

1. अर्थ, पोलीस आणि कायदा व सुव्यवस्था यांसारखे महत्त्वाचे विषय ब्रिटिशांनी स्वतःकडे ठेवले.
2. भारतीयांना मर्यादित अधिकार; वास्तविक अधिकार गव्हर्नरकडे राहिले.
3. द्विशासनामुळे आरक्षित आणि हस्तांतरित विषयांमध्ये प्रशासकीय गोंधळ निर्माण झाला.
4. मताधिकार अजूनही मर्यादित होता, बहुसंख्य भारतीयांना वगळण्यात आले.
5. भारतीय राष्ट्रवादी आकांक्षा पूर्ण करण्यात अपयशी, ज्यामुळे पुढील अशांतता वाढली.
6. प्रांतीय सरकारे कमकुवत होती आणि ब्रिटिश अधिकाऱ्यांवर अवलंबून होती.

भारतीय राष्ट्रीय चळवळीचा दुसरा टप्पा (गांधी युग)

दक्षिण आफ्रिकेतील गांधीजींची प्रारंभिक कारकीर्द (१८९३-१९१४) (Gandhiji's Early Career in South Africa)

1. वकील म्हणून आगमन (१८९३): गांधीजी कायद्याचा सराव करण्यासाठी दक्षिण आफ्रिकेला गेले, जिथे सुरुवातीला त्यांना कायदेशीर क्षेत्रात वंशभेदाचा सामना करावा लागला. → महत्व: त्यांना पद्धतशीर वंशभेदाचा (systemic racism) अनुभव मिळाला, ज्यामुळे त्यांच्या भविष्यातील सक्रियतेला आकार मिळाला.
2. जातीय भेदभावाचा अनुभव (१८९३): "अश्वेत" (non-white) असल्यामुळे त्यांना पीटरमॅरिट्झबर्ग (Pietermaritzburg) येथे रेल्वेतून बाहेर फेकण्यात आले. → महत्व: यामुळे अहिंसक मार्गाने (non-violent means) अन्यायाविरुद्ध लढण्याचा त्यांचा संकल्प (resolve) जागृत झाला.
3. नटाल इंडियन काँग्रेसची स्थापना (१८९४): दक्षिण आफ्रिकेतील भारतीय लोकांच्या हक्कांचे संरक्षण करण्यासाठी स्थापना. → महत्व: नागरिक हक्कांसाठी (civil rights) संघटित संघर्षाचे पहिले पाऊल.
4. सत्याग्रहाचा विकास (१९०६-१९१४): वंशभेदभावी कायद्यांविरुद्ध अहिंसक मोहिमांचे नेतृत्व केले, उदा. ट्रान्सवाल नोंदणी कायदा (Transvaal registration law). → महत्व: सत्याग्रहाची संकल्पना येथे परिपक्व झाली, जी नंतर भारतात लागू केली गेली.
5. सामूहिक संघटन आणि नेतृत्वाचे कौशल्य: विविध भारतीय समुदायांना निषेध आणि वाटाघाटीसाठी एकत्र आणले. → महत्व: भारताच्या स्वातंत्र्य चळवळीत गांधीजींच्या नेतृत्वाचा पाया रचला गेला.

दक्षिण आफ्रिकेतील गांधीजींचा निष्क्रिय प्रतिकार आणि त्याचे महत्व (Gandhiji's passive resistance in South Africa and its significance)

1. दक्षिण आफ्रिकेत आगमन (१८९३): वकील म्हणून दक्षिण आफ्रिकेला गेलेल्या गांधीजींनी वंशभेदाचा अनुभव घेतला.

2. **निर्णायक घटना (Trigger Incident):** प्रथम श्रेणीच्या डब्यातून बाहेर पडण्यास नकार दिल्याने त्यांना रेल्वेतून बाहेर फेकण्यात आले.
3. **नटाल इंडियन काँग्रेसची स्थापना (१८९४):** भारतीयांविरुद्धच्या भेदभावपूर्ण कायद्यांविरुद्ध लढण्यासाठी.
4. **निष्क्रिय प्रतिकाराच्या पद्धती: अहिंसक निषेध, विनंत्या (petitions), संप (strikes) आणि सविनय कायदेभंग (civil disobedience).**
5. **प्रमुख मोहिमा: आशियाई नोंदणी कायदा (Asiatic Registration Act) (१९०६) आणि इतर भेदभावपूर्ण कायद्यांविरुद्ध.**
6. **सत्याग्रह तत्त्व: सत्य आणि अहिंसा** हे अन्यायाचा प्रतिकार करण्याचे केंद्रबिंदू होते.
7. **सामूहिक संघटन: महिलांसह मोठ्या संख्येने भारतीयांना शांततापूर्ण निषेधात सहभागी केले.**
8. **दक्षिण आफ्रिकेतील परिणाम: भेदभावपूर्ण कायद्यांमध्ये काही दुरुस्त्या झाल्या आणि जागतिक स्तरावर जातीय अन्यायाबद्दल जागरूकता वाढली.**
9. **भारतासाठी महत्त्व: अहिंसक संघर्षाचा व्यावहारिक अनुभव मिळाला, जो गांधीजींनी नंतर भारताच्या स्वातंत्र्य चळवळीत लागू केला.**
10. **जागतिक प्रभाव: शांततापूर्ण प्रतिकाराची परिणामकारकता सिद्ध झाली, ज्यामुळे जगभरातील भविष्यातील नागरी हक्क चळवळींना प्रेरणा मिळाली.**

गांधीजींची सत्याग्रहाची तंत्रे (Gandhiji's Satyagraha techniques)

1. **अहिंसा (Non-violence):** प्रतिस्पर्धकाविरुद्ध कोणत्याही प्रकारच्या शारीरिक बळाचा (physical force) वापर न करणे.
2. **सत्य (Satya):** विचार, शब्द आणि कृतीमध्ये सत्याचे काटेकोर पालन करणे.
3. **सविनय कायदेभंग (Civil Disobedience):** अन्यायकारक कायद्यांचे शांततापूर्ण उल्लंघन करणे.
4. **असहकार (Non-cooperation):** दडपशाही करणाऱ्या (oppressive) प्रणालींना समर्थन देण्यास नकार देणे.
5. **उपोषण (Tapasya):** सद्सद्विवेकबुद्धीला (conscience) आवाहन करण्यासाठी स्वतःचे दुःख (self-suffering) वापरणे.
6. **शांततापूर्ण निषेध (Peaceful Protest):** आक्रमकतेशिवाय (aggression) मोर्चे, संप आणि निदर्शने आयोजित करणे.
7. **आत्मक्लेश (Self-suffering):** नैतिक जागरूकता (moral awareness) जागृत करण्यासाठी स्वैच्छिकपणे (voluntarily) अडचणी स्वीकारणे.
8. **विधायक कार्यक्रम (Constructive Program):** ग्राम उद्योग, शिक्षण आणि स्वच्छतेद्वारे आत्मनिर्भरतेला प्रोत्साहन देणे.

भारतात परतल्यानंतर गांधीजींचा प्रारंभिक सत्याग्रह (Gandhiji's initial Satyagraha after his return to India)

- **भारतात आगमन (१९१५):** अहिंसक संघर्षाचा अनुभव घेऊन गांधीजी दक्षिण आफ्रिकेतून परतले.
- **चंपारण सत्याग्रह (१९१७):** बिहारमध्ये नीळ उत्पादकांच्या (indigo plantation) शोषणाविरुद्ध शेतकऱ्यांचे नेतृत्व केले.
- **खेडा सत्याग्रह (१९१८):** पीक अपयश आणि कर भरण्यास नकार दिल्यानंतर गुजरातमधील शेतकऱ्यांना समर्थन दिले.
- **अहिंसक पद्धत (Non-violent Method):** सविनय कायदेभंग आणि अधिकाऱ्यांशी रचनात्मक सहभाग (constructive engagement) सुरू केला.
- **सामूहिक संघटन (Mass Mobilization):** न्यायासाठीच्या संघर्षात स्थानिक लोकसंख्येला सक्रियपणे सहभागी करून घेतले.

खिलाफत चळवळ (Khilafat Movement) (१९१९-१९२४)

1. पहिल्या महायुद्धानंतर ऑटोमन खलिफतचे (Ottoman Caliphate) संरक्षण करण्यासाठी सुरु करण्यात आली.
2. मौलाना मोहम्मद अली आणि मौलाना शौकत अली यांसारख्या भारतीय मुस्लिम नेत्यांनी नेतृत्व केले.
3. ब्रिटिश धोरणांविरुद्ध भारतीय मुस्लिमांना संघटित करण्याचा उद्देश होता.
4. हिंदू-मुस्लिम ऐक्य बळकट करण्यासाठी भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेससोबत युती केली.
5. ट्रीटी ऑफ सेव्रेस (Treaty of Sèvres) आणि ऑटोमन साम्राज्याचे विभाजन (dismemberment) यावर निषेध केला.
6. ब्रिटिश वस्तू, न्यायालये आणि पदव्यांवर बहिष्काराला प्रोत्साहन दिले.
7. मुस्तफा कमाल अतातुर्क (Mustafa Kemal Atatürk) यांनी १९२४ मध्ये खिलाफत संपुष्टात आणल्यानंतर चळवळ मंद पडली.
8. भारतात सामूहिक राष्ट्रवादी सहभागाचा पाया घातला.

असहकार चळवळ (Non-Cooperation Movement) (१९२०-१९२२)

1. रौलेट ॲक्ट आणि जालियनवाला बाग हत्याकांड यांविरुद्ध महात्मा गांधींनी सामूहिक निषेध म्हणून सुरु केली.
2. ब्रिटिश संस्था, शाळा, न्यायालये आणि पदव्यांवर बहिष्कार टाकण्याचे आवाहन केले.
3. स्वदेशी चळवळ आणि खादीला प्रोत्साहन देण्यास प्रोत्साहन दिले.
4. शांततापूर्ण मार्गाने स्वराज (self-rule) मिळवण्याचे उद्दिष्ट होते.
5. विद्यार्थी, शेतकरी आणि कामगारांसह लाखो भारतीयांनी समर्थन दिले.
6. १९२२ मध्ये चौरी चौरा (Chauri Chaura) घटनेनंतर, जी हिंसक झाली, तात्पुरती स्थगित करण्यात आली.
7. सामान्य लोकांमध्ये राष्ट्रवादी भावना आणि राजकीय जाणीव बळकट केली.

असहकार चळवळीचे महत्त्व (Significance of the Non-Cooperation Movement)

1. ब्रिटिश राजवटीविरुद्धची पहिली सामूहिक देशव्यापी चळवळ होती.
2. जात, धर्म आणि प्रदेश यांच्या पलीकडे लोकांना सामान्य राष्ट्रवादी उद्देशाखाली एकत्र आणले.
3. गांधींचे अहिंसा आणि सविनय कायदेभंग हे तत्त्व राजकीय साधन म्हणून सादर केले.
4. भारतीयांना शाळा, न्यायालये आणि कार्यालये यांसारख्या ब्रिटिश संस्थांवर बहिष्कार टाकण्यास प्रोत्साहन दिले.
5. खादी आणि स्वदेशी वस्तूंच्या प्रसारामुळे स्वदेशी उद्योगांच्या वाढीला चालना मिळाली.
6. भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस सामूहिक राजकीय पक्ष म्हणून बळकट झाला.
7. ग्रामीण आणि शहरी लोकसंख्येमध्ये राजकीय जाणीव वाढवली.
8. तरुण आणि विद्यार्थ्यांना स्वातंत्र्य लढ्यात सक्रियपणे सहभागी होण्यासाठी प्रेरित केले.
9. शेतकरी आणि कामगारांना प्रथमच मोठ्या प्रमाणावर राष्ट्रवादी चळवळीत आणले.
10. भारतातील ब्रिटिश प्रशासकीय आणि धोरणांच्या कमकुवतता उघड केल्या.
11. सविनय कायदेभंग आणि छोडो भारत (Quit India) यांसारख्या भविष्यातील चळवळींचा पाया घातला.
12. हिंसक पद्धतींवर अहिंसक प्रतिकाराची शक्ती अधोरेखित केली.

गांधींनी असहकार चळवळ का मागे घेतली (Why Gandhi withdrew from the Non-Cooperation Movement)

1. चौरी चौरा घटनेत (१९२२) हिंसाचार झाला, ज्यात २२ पोलीस मारले गेले.
2. स्वातंत्र्य लढ्यात हिंसेच्या वापरावर गांधीजींचा विरोध होता.
3. चळवळ काटेकोरपणे अहिंसक (Ahimsa) राहावी, अशी त्यांची इच्छा होती.
4. चळवळ सुरु ठेवल्यास व्यापक अराजकता (widespread lawlessness) निर्माण होऊ शकते, अशी त्यांना भीती वाटत होती.
5. भारत अजून पूर्ण असहकारासाठी तयार नाही, असे त्यांना वाटत होते.

6. ब्रिटिशांवर नैतिक श्रेष्ठत्व (moral high ground) राखण्याचा त्यांचा उद्देश होता.
7. आंदोलनादरम्यान निष्पाप जीवांचे नुकसान टाळण्याचे त्यांचे उद्दिष्ट होते.
8. गांधींनी अनियंत्रित निषेधाऐवजी शिस्तबद्ध, नैतिक प्रतिकारावर भर दिला.
9. मागे घेणे हा सामूहिक पाठिंबा काळजीपूर्वक पुन्हा तयार करण्याची एक धोरणात्मक चाल होती.
10. संघर्षात साध्य (ends) इतकेच साधन (means) शुद्ध असले पाहिजे, या त्यांच्या तत्त्वाचे हे प्रतिबिंब होते.

सिद्धी (Achievements)

1. शेतकरी, कामगार, विद्यार्थी आणि महिलांसह देशभरातील जनतेला संघटित केले.
2. भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस सामूहिक-आधारित राजकीय संघटना म्हणून बळकट झाली.
3. स्वदेशी आणि परदेशी वस्तू व संस्थांवर बहिष्कार टाकण्यास प्रोत्साहन दिले.
4. खादी आणि गावांमध्ये आत्मनिर्भरतेला प्रोत्साहन दिले.
5. सामान्य लोकांमध्ये राजकीय जाणीव आणि राष्ट्रवाद जागृत केला.
6. रौलेट ॲक्ट आणि जालियनवाला बाग हत्याकांडासारख्या दडपशाहीच्या वसाहतवादी कायद्यांविरुद्ध निषेध केला.
7. भविष्यातील सामूहिक चळवळी आणि सविनय कायदेभंग मोहिमांना प्रेरणा दिली.
8. अहिंसक सामूहिक संघटनेची (Ahimsa principle) शक्ती दर्शविली.
9. ब्रिटिश राजवटीविरुद्ध विविध सामाजिक गटांमध्ये ऐक्याची भावना वाढवली.
10. ब्रिटिश वैधता (legitimacy) आणि नैतिक अधिकाराला आव्हान दिले.

अपयश (Failures)

1. चौरी चौरा घटनेनंतर (१९२२) चळवळ अचानक मागे घेण्यात आली.
2. वास्तविक ब्रिटिश आर्थिक आणि राजकीय धोरणांवर मर्यादित परिणाम झाला.
3. भारतीय समाजातील सर्व स्तरांना समान रीतीने सहभागी करण्यात अपयश आले.
4. स्व-शासन किंवा स्वराज त्वरित साध्य करता आले नाही.
5. हिंसेच्या पहिल्याच चिन्हावर माघार घेतल्याने गांधीजींचे नेतृत्व कठोर अहिंसेने मर्यादित झाले.
6. काही ग्रामीण भागातील कमकुवत संघटनेमुळे सहभाग विखुरलेला किंवा अस्थिर राहिला.
7. ब्रिटिश आर्थिक शोषण महत्त्वपूर्णरीत्या कमी झाले नाही.
8. बहिष्कार आणि निषेधांच्या अंमलबजावणीत देशव्यापी समन्वयाचा अभाव होता.
9. अधिक आक्रमक कृती इच्छिणाऱ्या जहाल विभागात निराशा निर्माण झाली.
10. लवकर माघार घेतल्याने दीर्घकालीन राजकीय फायद्यांसाठीची गती कमी झाली.

महाराष्ट्रातील असहकार चळवळीचे महत्त्व (Significance of the Non-Cooperation Movement in Maharashtra)

1. ब्रिटिश राजवटीविरुद्ध महाराष्ट्रीयन लोकांमध्ये सामूहिक राजकीय जागृती दर्शविली.
2. टिळक आणि सावरकर यांसारख्या नेत्यांच्या नेतृत्वाखाली पुणे राष्ट्रवादी गतिविधींचे प्रमुख केंद्र बनले.
3. विद्यार्थी, वकील आणि शिक्षकांनी ब्रिटिश संस्थांवर बहिष्कार टाकल्याचे या चळवळीत दिसून आले.
4. खादी आणि स्वदेशी वस्तूंना प्रोत्साहन दिल्यामुळे स्वदेशी भावना बळकट झाली.
5. शांततापूर्ण निषेधाचा एक प्रकार म्हणून स्थानिक नगरपालिका आणि शाळांवर बहिष्कार टाकला गेला.
6. शेतकरी आणि शहरी कामगारांना राष्ट्रवादी गतिविधींमध्ये सहभागी होण्यासाठी प्रोत्साहन मिळाले.
7. गांधीवादी अहिंसा आणि आत्मनिर्भरतेचे आदर्श दैनंदिन जीवनात पसरले.
8. मराठा, ब्राह्मण, दलित यांसारख्या विविध सामाजिक गटांना वसाहतवादी राजवटीविरुद्ध एकत्र आणण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावली.
9. पुणे, मुंबई आणि सातारा येथे काँग्रेसच्या राजकीय एकत्रीकरणास मदत केली.

स्वराज्य पक्ष (Swarajya Party)

स्वराज्य पक्षाची स्थापना (Formation of Swaraj Party)

1. मोतीलाल नेहरू आणि चित्तरंजन दास यांनी १९२३ मध्ये स्थापना केली.
2. गांधींनी १९२२ मध्ये असहकार चळवळ स्थगित केल्यानंतर हा पक्ष उदयास आला.
3. उद्दिष्ट: ब्रिटिश धोरणांना आतून अडथळा आणण्यासाठी कायदेमंडळात (legislative councils) प्रवेश करणे.
4. संवैधानिक मार्गाने स्व-शासन (स्वराज) प्राप्त करण्याचे लक्ष्य होते.
5. गांधींच्या असहकार दृष्टिकोनावर असंतुष्ट असलेल्या भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसच्या एका गटाचे प्रतिनिधित्व केले.

स्वराज्य पक्षाचे महत्त्व (Significance of Swaraj Party)

1. संपूर्ण बहिष्काराकडून कायदेमंडळात सक्रिय सहभागाकडे बदल (shift) झाला.
2. परिषद वादविवादातून ब्रिटिश प्रशासकीय कमकुवतता उघड केली.
3. भारतीय जनतेमध्ये राजकीय जाणीव वाढवली.
4. सामूहिक चळवळींच्या (mass movements) बरोबरीने संघर्षाच्या संवैधानिक पद्धतींना बळ दिले.
5. स्वातंत्र्याकडे नेणाऱ्या भविष्यातील कायदेशीर सक्रियतेचा (legislative activism) पाया घातला.
6. संसदीय कृती आणि सामूहिक आंदोलनाचे एकत्रीकरण करण्याची क्षमता दर्शविली.

सायमन कमिशन (Simon Commission) (१९२७) आणि त्याचा परिणाम

1. स्थापना: भारत सरकार अधिनियम १९१९ (Government of India Act 1919) च्या कारभाराचा आढावा घेण्यासाठी ब्रिटिश सरकारने १९२७ मध्ये सायमन कमिशनची स्थापना केली.
2. रचना: यात केवळ सात ब्रिटिश सदस्य होते, भारतीय प्रतिनिधी कोणीही नव्हते, ज्यामुळे व्यापक असंतोष निर्माण झाला.
3. भारतीयांची प्रतिक्रिया: यामुळे देशव्यापी निषेध आणि राजकीय पक्षांकडून बहिष्कार सुरू झाला.
4. घोषणा: निदर्शनांदरम्यान "सायमन गो बॅक" ही घोषणा लोकप्रिय झाली.
5. काँग्रेसचे ऐक्य: भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस आणि इतर पक्षांची स्व-शासनाची मागणी बळकट झाली.
6. नेत्यांचा उदय: जवाहरलाल नेहरू, लाला लजपत राय आणि भगत सिंग यांसारख्या नेत्यांनी सक्रियपणे याला विरोध केला.
7. हौतात्म्य (Martyrdom): निदर्शनांदरम्यान झालेल्या पोलीस लाठीहल्ल्यात जखमी झाल्यामुळे लाला लजपत राय यांचा मृत्यू झाला.
8. घटनात्मक सुधारणांवर परिणाम: घटनात्मक सुधारणांसाठी भारतीय पर्याय म्हणून नेहरू अहवाल (१९२८) तयार झाला.
9. राष्ट्रवादाची वाढ: संपूर्ण भारतात सामूहिक चळवळी आणि ब्रिटिशविरोधी भावनांना वेग मिळाला.
10. वैधतेचे नुकसान (Legitimacy Loss): शासकीय निर्णयांमध्ये भारतीयांना समाविष्ट करण्याची ब्रिटिशांची इच्छाशक्ती नसल्याचे उघड झाले.

नेहरू अहवाल (Nehru Report) (१९२८) बद्दल माहिती

1. कोणताही भारतीय सदस्य नसलेल्या सायमन कमिशनला उत्तर म्हणून मसुदा (drafted) तयार केला गेला.
2. मोतीलाल नेहरू यांच्या अध्यक्षतेखाली तयार, म्हणून त्याला नेहरू अहवाल म्हणतात.
3. १९२८ मध्ये सादर केला.
4. उद्देश: भारतासाठी घटनात्मक आराखडा (constitutional framework) प्रस्तावित करणे.
5. ब्रिटिश साम्राज्यांतर्गत भारतासाठी अधिराज्य दर्जाचे (Dominion Status) समर्थन केले.
6. भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसचे सदस्य आणि इतर नेत्यांनी तयार केला.
7. सामान्य घटनेखाली विविध समुदायांना एकत्र आणण्याचा प्रयत्न केला.

- अल्पसंख्याकांसाठी स्वतंत्र मतदारांना विरोध केला, संयुक्त मतदार संघांना (joint electorates) प्रोत्साहन दिले.
- भारत सरकार कायदा १९३५ (Government of India Act 1935) वरील नंतरच्या वादविवादांवर प्रभाव टाकला.
- काँग्रेसने समर्थन दिले, परंतु अल्पसंख्याक हक्कांच्या चिंतेमुळे मुस्लिम लीगने तो फेटाळला.

नेहरू अहवालाच्या शिफारसी (Recommendations of the Nehru Report)

- शासनाचा प्रकार (Form of Government): ब्रिटिश साम्राज्यांतर्गत भारतासाठी अधिराज्य दर्जा (Dominion Status); स्व-शासनाचा.
- संघीय रचना (Federal Structure): मजबूत केंद्र सरकार आणि प्रांतीय स्वायत्ततेसह (provincial autonomy) एकात्मक घटना (Unitary constitution).
- मूलभूत अधिकार (Fundamental Rights): अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य, समानता आणि धार्मिक स्वातंत्र्याची हमी.
- अल्पसंख्याक हक्क (Minority Rights): अल्पसंख्याकांसाठी सुरक्षितता (safeguards), परंतु स्वतंत्र मतदारसंघ नाहीत.
- राजभाषा (Official Language): हिंदी आणि इंग्रजी राजभाषा म्हणून.
- मताधिकार (Franchise): मालमत्ता, शिक्षण किंवा कर आकारणीवर आधारित मर्यादित प्रौढ मताधिकार.
- विधिमंडळ (Legislature): केंद्रात प्रांतांसाठी प्रतिनिधित्व असलेले द्विगृही विधिमंडळ (Bicameral legislature).
- कार्यकारी मंडळ (Executive): गव्हर्नर-जनरल घटनात्मक प्रमुख (constitutional head) म्हणून अहवालातील अधिकारांसह.
- न्यायपालिका (Judiciary): न्यायिक पुनरावलोकनाच्या (judicial review) अधिकारासह स्वतंत्र न्यायपालिका.
- वित्त (Finance): प्रांत आणि केंद्राला वेगळे आर्थिक अधिकार आणि काही महसूल वाटून घेण्याची व्यवस्था.

नेहरू अहवालाला विरोध (Opposition to Nehru Report)

- मुस्लिम लीग: मुस्लिमांसाठी स्वतंत्र मतदार संघांना नकार दिल्यामुळे तीव्र विरोध केला.
- अल्पसंख्याक वर्चस्वाची भीती (Fear of Minority Domination): प्रस्तावित एकात्मक प्रणालीमध्ये (unitary system) बहुसंख्याक (हिंदू) वर्चस्वाची भीती मुस्लिमांना वाटत होती.
- प्रांतीय स्वायत्ततेबद्दल चिंता: काही प्रांतांना वाटले की केंद्राकडे जास्त अधिकार आहेत, ज्यामुळे प्रांतीय हक्क कमी होतील.
- दलित नेत्यांची चिंता: काही नेत्यांना अहवालाने प्रस्तावित केलेल्या तरतुदीपेक्षा अनुसूचित जातींसाठी (Scheduled Castes) पुरेशा सुरक्षिततेची आवश्यकता वाटत होती.
- राजकीय पक्षांची शंका: अकाली दल आणि इतर अल्पसंख्याक गटांना वाटले की त्यांच्या हितसंबंधांचे पूर्णपणे प्रतिनिधित्व केले गेले नाही.

सविनय कायदेभंग चळवळ (Civil Disobedience Movement) (१९३०)

ती का सुरु झाली (Why it was launched)

- मीठ कर आणि मक्तेदारी (Salt Tax and Monopoly): ब्रिटिश मीठ कराविरुद्ध निषेध, ज्यामुळे सर्व भारतीयांना त्रास झाला.
- सायमन कमिशनचा नकार: सायमन कमिशनमध्ये भारतीय प्रतिनिधित्व नसल्यामुळे आलेला संताप.
- घटनात्मक सुधारणांचे अपयश: मॉन्टेग्यू-चेम्सफोर्ड सुधारणांवर आणि राजकीय प्रगतीच्या मंद गतीमुळे आलेला असंतोष.
- आर्थिक अडचणी: वसाहतवादी धोरणांमुळे व्यापक दारिद्र्य, बेरोजगारी आणि दुष्काळ.
- अहिंसक निषेध: अहिंसक प्रतिकारासाठी गांधींच्या सत्याग्रह तत्त्वाने प्रेरित.

6. काँग्रेसचे नागपूर अधिवेशन (१९२०-३०): अधिराज्य दर्जाऐवजी संपूर्ण स्वातंत्र्याची वाढती मागणी.
7. प्रतिक्रियात्मक निषेध: मीठ, एक मूलभूत गरज असल्याने, अन्यायकारक ब्रिटिश कायद्यांना आव्हान देण्याचे प्रतीक बनले.
8. मागील चळवळींचे धडे: मागील चळवळी (असहकार) हिंसेमुळे थांबवण्यात आल्या, त्यामुळे शांततापूर्ण सामूहिक चळवळीची गरज होती.

सविनय कायदेभंग चळवळीवर (१९३०-३४) ब्रिटिशांची प्रतिक्रिया (British reaction to the Civil Disobedience Movement)

1. दडपशाही (Repression): गांधीजींसह नेते आणि कार्यकर्त्यांना सामूहिक अटक केली.
2. हिंसाचार: निषेध आणि मोर्चावर पोलीस आणि लष्करी कारवाईचे आदेश दिले.
3. मीठ कायद्यांची अंमलबजावणी: मीठ सत्याग्रहींवर आणि मीठ बनवण्याच्या कार्यावर कारवाई (cracked down) केली.
4. सेन्सॉरशिप (Censorship): कडक प्रेस सेन्सॉरशिप लादली आणि राष्ट्रवादी प्रकाशनांवर बंदी घातली.
5. खटले (Trials): हजारो आंदोलकांवर सारांश खटले (summary trials) चालवले आणि त्यांना कारावासात टाकले.
6. जप्ती (Confiscation): कार्यकर्त्यांची मालमत्ता जप्त केली आणि संघटनांवर बंदी घातली.
7. प्रचार (Propaganda): सहभागाला निराश करण्यासाठी ब्रिटिश-समर्थक प्रचार पसरवला.

असहकार आंदोलन (NCM) आणि सविनय कायदेभंग आंदोलन (CDM) यांतील फरक

वैशिष्ट्य	असहकार आंदोलन (NCM)	सविनय कायदेभंग आंदोलन (CDM)
कालखंड	1920-1922	1930-1934
नेतृत्व	महात्मा गांधी	महात्मा गांधी
कारण / प्रेरणा	जालियनवाला बाग हत्याकांड, रॉलेट कायदा, खिलाफत प्रश्न	मीठ कर, मिठाचा सत्याग्रह (डांडी मार्च)
प्रकार / स्वरूप	ब्रिटिश संस्था, शाळा, न्यायालये व परदेशी वस्तूंचा अहिंसक बहिष्कार	अन्यायकारक कायद्यांचे, विशेषतः मीठ कायद्यांचे अहिंसेने उधड उल्लंघन
वापरलेली साधने / पद्धती	शाळा, न्यायालये यांचा बहिष्कार; ब्रिटिश वस्तूंचा बहिष्कार; सरकारी नोकऱ्यांतून राजीनामे	मिठाचा मार्च (डांडी मार्च), दारू दुकानदारणा खिंडार, कर न भरणे, शांततापूर्ण सत्याग्रह
जनसहभाग	जनआधारित आंदोलन; प्रामुख्याने शहरी सुशिक्षित वर्ग, काही ग्रामीण भाग	अधिक व्यापक; मोठ्या प्रमाणावर ग्रामीण जनतेचा सहभाग
उद्दिष्ट	अहिंसक मार्गाने स्वराज्याची प्राप्ती	ब्रिटिश सत्तेला थेट आव्हान देणे आणि स्वराज्य मिळवणे
हिंसाचार	पूर्णपणे अहिंसक, परंतु काही ठिकाणी हिंसक घटना घडल्या	तत्त्वतः अहिंसक, परंतु काही स्थानिक संघर्ष झाले
परिणाम / प्रभाव	राष्ट्रभावना दृढ झाली; जनआंदोलनांची क्षमता सिद्ध झाली	सविनय कायदेभंगाच्या सामर्थ्याची जाणीव ब्रिटिशांना झाली; गांधी-इरविन करारासारखी चर्चा सुरू झाली
समाप्ती / स्थगिती	चौरी-चौरा घटनेनंतर (1922) गांधींनी आंदोलन मागे घेतले	गांधी-इरविन करार (1931)ानंतर हळूहळू आंदोलन संपुष्टात आले

गांधी-आयर्विन करार (Gandhi-Irwin Pact) (१९३१)

- ५ मार्च १९३१ रोजी स्वाक्षरी झाली.
- महात्मा गांधी आणि तत्कालीन भारताचे व्हाईसरॉय लॉर्ड आयर्विन यांच्यातील करार.
- सविनय कायदेभंग चळवळीदरम्यान वाटाघाटी झाली.
- उद्दिष्ट: मीठ सत्याग्रह समाप्त करणे आणि सविनय कायदेभंग तात्पुरता स्थगित करणे.
- हिंसेचा (violence) दोषी असलेल्यांना वगळता चळवळीदरम्यान अटक केलेल्या सर्व राजकीय कैद्यांना मुक्त करण्यात आले.
- मीठ कायदे: भारतीयांना वैयक्तिक वापरासाठी मीठ बनवण्याची किंवा गोळा करण्याची परवानगी देण्यात आली.
- कर माफी (Tax Amnesty): सत्याग्रहींची जप्त केलेली मालमत्ता परत करण्यात आली.
- काँग्रेसचा सहभाग: काँग्रेसने लंडनमध्ये दुसऱ्या गोलमेज परिषदेला उपस्थित राहण्याचे मान्य केले.
- सविनय कायदेभंग: काँग्रेसकडून सविनय कायदेभंग चळवळ स्थगित करण्यात आली.

गोलमेज परिषद (Round Table Conference)

- १९३०-१९३२ दरम्यान लंडनमध्ये तीन सत्रांमध्ये आयोजित करण्यात आली.
- भारतातील घटनात्मक सुधारणांवर चर्चा करण्यासाठी ब्रिटिश सरकारने आयोजित केली.
- सहभागी: ब्रिटिश अधिकारी, भारतीय राजकीय नेते आणि संस्थानांचे (princely states) प्रतिनिधी.
- उद्देश: घटनात्मक सुधारणा आणि भारतीय स्व-शासनावर चर्चा करणे.
- पहिली गोलमेज परिषद (१९३०): सविनय कायदेभंग चळवळीमुळे काँग्रेसचा सहभाग नव्हता.
- दुसरी गोलमेज परिषद (१९३१): गांधींनी प्रतिनिधित्व केले आणि काँग्रेस सहभागी झाली.
- तिसरी गोलमेज परिषद (१९३२): अल्पसंख्याक आणि संस्थानांनी सहभाग घेतला; काँग्रेसने बहिष्कार टाकला.

गोलमेज परिषदेचे महत्त्व आणि परिणाम (Significance and Impact)

- सर्व समुदाय आणि संस्थानांसोबत स्व-शासनावर वाटाघाटी करण्याचा पहिला प्रयत्न.
- भारतीय आणि ब्रिटिश सरकार यांच्यात थेट संवाद (direct dialogue) साधला गेला.
- भविष्यातील घटनात्मक योजनांमधील सांप्रदायिक प्रतिनिधित्व (communal representation) समस्या अधोरेखित झाली.
- गांधींनी आंतरराष्ट्रीय व्यासपीठावर भारताचे नैतिक आणि राजकीय नेते म्हणून प्रतिनिधित्व केले.
- भारत सरकार अधिनियम १९३५ (Government of India Act 1935) साठी मार्ग मोकळा केला.
- काँग्रेसच्या बहिष्काराने भारतीय राजकीय गटांमधील मतांतरे (differences in opinion) ठळक केली.
- अल्पसंख्याक आणि संस्थानांना घटनात्मक सुधारणांमध्ये राजकीय ओळख मिळाली.
- मुस्लिम लीगने स्वतंत्र मतदारसंघ आणि सुरक्षिततेची (safeguards) मागणी केली.
- परिषद चर्चेवर आधारित भारत सरकार अधिनियम १९३५ चा मसुदा तयार करण्यात आला.
- भारतात घटनात्मक जाणीव आणि संघराज्यावर (federalism) वादविवाद बळकट झाले.

जातीय निवाडा (Communal Award) (१९३२)

- ब्रिटिश पंतप्रधान रॅम्से मॅकडोनाल्ड (Ramsay MacDonald) यांनी घोषित केला.
- दलित (Depressed Classes), मुस्लिम, शीख, भारतीय ख्रिश्चन आणि युरोपियन यांना स्वतंत्र मतदारसंघ प्रदान केले.
- उद्दिष्ट: प्रांतीय विधिमंडळात अल्पसंख्याकांना राजकीय प्रतिनिधित्व प्रदान करणे.
- महात्मा गांधींनी दलित (Dalits) लोकांसाठी स्वतंत्र मतदारांना विरोध केल्यामुळे यावर टीका केली.
- जात आणि अल्पसंख्याक हक्कांवर देशव्यापी वादविवाद (debate) सुरू झाला.
- अनेक भारतीय नेत्यांनी हे फोडा आणि राज्य करा (divide-and-rule) धोरण म्हणून पाहिले.

पूणे करार (Poona Pact) (१९३२)

1. महात्मा गांधी आणि डॉ. बी.आर. आंबेडकर यांच्यातील करार.
2. दलित लोकांसाठीच्या स्वतंत्र मतदारसंघाच्या जागी सामान्य मतदारसंघात (general electorates) राखीव जागा (reserved seats) निश्चित केल्या.
3. प्रांतीय विधिमंडळात दलित प्रतिनिधित्व ७१ वरून १४७ जागांपर्यंत वाढवले.
4. दलित राजकीय हक्कांचे संरक्षण करताना हिंदू ऐक्य सुनिश्चित केले.
5. २४ सप्टेंबर १९३२ रोजी पुण्यात स्वाक्षरी झाली.
6. सामाजिक न्यायासाठी भारतीय राजकारणातील एक ऐतिहासिक समझोता (historic compromise) होता.

गांधीजींची हरिजन मोहीम (Gandhi's Harijan Campaign) (१९३०-१९४०)

1. भारतीय समाजात अस्पृश्यता (untouchability) नष्ट करण्यासाठी सुरु केली.
2. "हरिजन" (दलित) लोकांच्या सामाजिक समाकलनावर (social integration) लक्ष केंद्रित केले.
3. अस्पृश्यांसाठी मंदिर प्रवेश, विहिरी आणि शाळांमध्ये प्रवेशाचे समर्थन केले.
4. सर्व जातींसाठी श्रम (manual labor) आणि कामाच्या सन्मानाला (dignity of work) प्रोत्साहन दिले.
5. जातीय भेदभावविरुद्ध लढण्यासाठी अहिंसक पद्धती आणि नैतिक मनधरणीचा (moral persuasion) वापर केला.
6. मोहिमेचे आयोजन करण्यासाठी १९३२ मध्ये हरिजन सेवक संघाची स्थापना झाली.
7. उच्च-जातीय हिंदूंना दलित लोकांना समान म्हणून स्वीकारण्यास प्रोत्साहन दिले.
8. सर्व सार्वजनिक भाषणांमध्ये अस्पृश्यतेला नैतिक आणि सामाजिक वाईट (social evil) म्हणून अधोरेखित केले.

जातीबद्दल गांधीजींचे मत (Gandhi's Views on Caste)

1. अस्पृश्यता आणि कनिष्ठ जातींचे (lower castes) सामाजिक बहिष्कार (social exclusion) याला विरोध केला.
2. वर्णव्यवस्थेचे आध्यात्मिक आणि व्यावसायिक अर्थाने समर्थन केले, श्रेणीबद्धतेच्या (hierarchy) अर्थाने नाही.
3. जात जन्मावर आधारित भेदभावाऐवजी कर्तव्य (duty) आणि सेवेवर आधारित असावी, असे मानले.
4. वर्णव्यवस्थेच्या संपूर्ण उच्चाटनाऐवजी हिंदू समाजात सुधारणेचे समर्थन केले.
5. सामाजिक समानता आणि नैतिक उत्थान (moral upliftment) राष्ट्रीय प्रगतीसाठी आवश्यक मानले.
6. सांस्कृतिक ओळख (cultural identities) न पुसता आंतर-जातीय सहकार्य आणि आदराला प्रोत्साहन दिले.
7. जातीय सलोख्यासाठी शिक्षण आणि आर्थिक सक्षमीकरण महत्त्वाचे मानले.

भारतीय राष्ट्रीय चळवळ - टप्पा-III (Phase-III)

दुसरे महायुद्ध (Second World War) (१९३९-१९४५)

1. जर्मनीने पोलंडवर आक्रमण केल्यानंतर १ सप्टेंबर १९३९ रोजी सुरु झाले.
2. अॅक्सिस सत्तांचा (जर्मनी, इटली, जपान) पराभव झाल्यानंतर १९४५ मध्ये समाप्त झाले.
3. प्रमुख सहभागी: मित्र राष्ट्रे (Allies - यूके, यूएसएसआर, यूएसए, चीन) विरुद्ध अॅक्सिस सत्ता.
4. होलोकॉस्ट: लाखो ज्यू आणि अल्पसंख्याकांना नाझींनी पद्धतशीरपणे (systematically) नष्ट केले.
5. जागतिक संघर्ष: युरोप, आफ्रिका, आशिया आणि पॅसिफिकमध्ये लढला गेला.
6. तंत्रज्ञानाचे युद्ध: टँक, विमाने आणि अण्वस्त्रांचा पहिला मोठ्या प्रमाणावर वापर.

दुसऱ्या महायुद्धाचा परिणाम (Impact of Second World War)

1. वसाहतीकरण (Decolonization): भारत, आफ्रिका आणि आशियातील स्वातंत्र्य चळवळींना वेग मिळाला.
2. आर्थिक पुनर्रचना: यूएस जागतिक आर्थिक नेता म्हणून उदयास आला; युरोप उध्वस्त झाला.

3. **शीतयुद्ध (Cold War):** जग यूएस-नेतृत्वाखालील पश्चिम आणि यूएसएसआर-नेतृत्वाखालील पूर्व मध्ये विभागले गेले.
4. **तांत्रिक प्रगती:** अणु तंत्रज्ञान, विमान वाहतूक आणि औषध (medicine) यांना चालना मिळाली.
5. **सामाजिक बदल:** महिला मोठ्या संख्येने कर्मचारी दलात (workforce) दाखल झाल्या, ज्यामुळे सामाजिक भूमिका बदलल्या.
6. **भारताची भूमिका:** भारताने सैनिक आणि संसाधनांचे योगदान दिले, ज्यामुळे स्वातंत्र्याच्या मागणीला बळ मिळाले.
7. **फाळणीची बीजे:** युद्धकालीन धोरणे आणि मुस्लिम लीगच्या मागण्यांमुळे सांप्रदायिक तणाव वाढला.
8. **जागतिक संस्था:** आयएमएफ (IMF), जागतिक बँक आणि संयुक्त राष्ट्रांची (UN) स्थापना झाली.
9. **लष्करी रणनीती:** आधुनिक हवाई आणि नौदल युद्धनीती विकसित झाली.
10. **लोकसंख्या विस्थापन:** विशेषतः युरोप आणि आशियामध्ये लाखो लोक निर्वासित (refugees) झाले.

ऑगस्ट ऑफर (August Offer) (१९४०)

1. **व्हाईसरॉय लॉर्ड लिनलिथगो (Lord Linlithgow)** यांनी ८ ऑगस्ट १९४० रोजी घोषित केली.
2. **उद्देश:** दुसऱ्या महायुद्धात ब्रिटनला भारतीय पाठिंबा मिळवणे.
3. **संदर्भ:** काँग्रेसने सल्लामसलत न करता भारताच्या दुसऱ्या महायुद्धात प्रवेशाला विरोध केल्यानंतर सुरू केली.
4. **महत्त्व:** भारतीय राजकीय मागण्यांचे समाधान (placate) करण्याचा आणि सहकार्य सुरक्षित करण्याचा प्रयत्न.

ऑगस्ट ऑफरमधील तरतुदी (Provisions of August Offer)

1. **अधिराज्य दर्जा (Dominion Status):** युद्धानंतर भारताला अंतिम अधिराज्य दर्जा देण्याचे आश्वासन.
2. **व्हाईसरॉयच्या कार्यकारी परिषदेचा विस्तार:** परिषदेत अधिक भारतीयांना समाविष्ट केले जाईल.
3. **अल्पसंख्याक सुरक्षा (Minority Safeguards):** अल्पसंख्याकांच्या (विशेषतः मुस्लिमांच्या) सुरक्षिततेचा विचार केला जाईल.
4. **संविधान सभा (Constituent Assembly):** युद्धानंतर संविधानाचा मसुदा (frame the Constitution) तयार करण्यासाठी भविष्यातील संस्था प्रस्तावित केली.
5. **गैर-सल्लामसलत अस्वीकार:** काँग्रेसने त्वरित स्व-शासन (immediate self-rule) दिले नाही म्हणून ऑफर फेटाळली.
6. **मुस्लिम लीगची प्रतिक्रिया:** सांप्रदायिक सुरक्षा (communal safeguards) सुनिश्चित केल्यामुळे मुस्लिम लीगने स्वीकारली.

वैयक्तिक सत्याग्रह (Individual Satyagraha) (१९४०)

1. दुसऱ्या महायुद्धादरम्यान महात्मा गांधींनी १९४० मध्ये सुरू केला.
2. **उद्दिष्ट:** ब्रिटिश युद्ध धोरणांविरुद्ध भाषण स्वातंत्र्याच्या (right to free speech) अधिकारावर जोर देणे.
3. **सामूहिक चळवळींऐवजी निवडक व्यक्तींच्या (selected individuals) अहिंसक निषेधावर लक्ष केंद्रित केले.**
4. पहिले सत्याग्रही विनोबा भावे होते.
5. **टप्प्याटप्प्याने** आयोजित केला गेला, हळूहळू संपूर्ण भारतात पसरला.
6. **कायदा आणि सुव्यवस्था** विस्कळीत न करता ब्रिटिश युद्ध प्रयत्नांना लक्ष्य केले.
7. **शिस्तबद्ध नागरी प्रतिकारासाठी (disciplined civil resistance) प्रशिक्षणाचे मैदान** म्हणून वापरले.
8. **देशभक्तीपर घोषणांचे शांततापूर्ण पठण** आणि सहकार्य करण्यास नकार समाविष्ट होता.

वैयक्तिक सत्याग्रहाचे महत्त्व (Significance of Individual Satyagraha)

1. सामूहिक हिंसेशिवाय ब्रिटिश युद्ध धोरणांना भारताचा विरोध दर्शविला.
2. अहिंसा आणि सविनय कायदेभंग या तत्वांना ठळक केले.

3. भारतीयांमध्ये नैतिक आणि राजकीय जाणीव बळकट केली.
4. छोडो भारत चळवळीचा (१९४२) पूर्ववर्ती (precursor) म्हणून काम केले.
5. भविष्यातील सामूहिक चळवळींसाठी नेते आणि सत्याग्रहींना ओळखण्यास मदत केली.
6. ब्रिटिश दडपशाही असूनही आंदोलकांमध्ये शिस्त आणि ऐक्य राखले.

क्रिप्स मिशन (Cripps Mission) (१९४२)

1. उद्देश: दुसऱ्या महायुद्धात भारतीय सहकार्य मिळवण्यासाठी ब्रिटनने पाठवले.
2. प्रमुख: सर स्टॅफर्ड क्रिप्स (Sir Stafford Cripps), ब्रिटिश मंत्रिमंडळाचे सदस्य.
3. भारतात आगमन: मार्च १९४२ मध्ये.
4. आश्वासन: युद्धानंतर भारताला पूर्ण स्व-शासन (full self-government) देण्याची ऑफर दिली.
5. प्रांतीय स्वायत्तता: ब्रिटिश साम्राज्यांतर्गत अधिराज्य दर्जा आणि प्रांतांना बाहेर पडण्याचा (opt out) अधिकार प्रस्तावित केला.
6. संविधान सभा: भारताचे संविधान तयार करण्यासाठी संविधान सभेची निवडणूक सुचवली.
7. अल्पसंख्याक सुरक्षा: नवीन संविधानात अल्पसंख्याकांसाठी सुरक्षितता सुनिश्चित केली.
8. काँग्रेसची प्रतिक्रिया: त्वरित स्वातंत्र्याच्या (immediate independence) मागणीवर अपूर्ण पडल्यामुळे काँग्रेसने फेटाळले.
9. मुस्लिम लीगची प्रतिक्रिया: तत्त्वतः स्वीकारले, परंतु विभाजनाचे स्पष्ट अधिकार (clear division powers) मागितले.

क्रिप्स मिशन अयशस्वी होण्याची कारणे (Causes of failure of the Cripps Mission)

1. ब्रिटिश हेतूबद्दल अविश्वास: भारतीयांना युद्धोत्तर अधिराज्य दर्जाच्या ब्रिटनच्या आश्वासनावर शंका होती.
2. संपूर्ण स्वातंत्र्याची मागणी: काँग्रेसने केवळ अधिराज्य दर्जाऐवजी पूर्ण स्वातंत्र्यासाठी आग्रह धरला.
3. प्रांतीय स्वायत्ततेचा मुद्दा: प्रांतांसाठी प्रस्तावित स्वायत्ततेमुळे काँग्रेस नाराज झाली, ज्यांना केंद्र सरकार (central authority) कमकुवत होण्याची भीती वाटत होती.
4. स्वतंत्र मतदारसंघ: मिशनने प्रांतांना बाहेर पडण्याची परवानगी दिली, ज्यामुळे मुस्लिम लीग संतुष्ट झाली पण काँग्रेस तुटली (alienating).
5. सहमतीचा अभाव: काँग्रेस किंवा मुस्लिम लीग यापैकी कोणालाही संतुष्ट करण्यात अपयशी ठरले.
6. युद्धकालीन तातडी: दुसऱ्या महायुद्धादरम्यान ब्रिटन संपूर्ण स्वातंत्र्यासाठी वचनबद्ध (reluctant to commit) नव्हता.
7. वेळ (Timing): आशियातील जपानी धोक्यानंतर मिशन आल्यामुळे ते राजकीय कारणांऐवजी रणनीतिक (strategic) प्रेरित वाटले.
8. भारतीयांसाठी मर्यादित अधिकार: क्रिप्सच्या प्रस्तावांमध्ये संरक्षण (defense) आणि परराष्ट्र व्यवहार (foreign affairs) यावर वास्तविक नियंत्रण दिले नव्हते.
9. मुस्लिम लीगची भूमिका: लीगने स्वतंत्र मुस्लिम राष्ट्राची मागणी केली, जी मिशनने स्वीकारली नाही.
10. काँग्रेसचा नकार: काँग्रेसने प्रस्तावांना वास्तविक स्वातंत्र्य विलंबित (delay) करण्याचा मार्ग म्हणून पाहिले.

छोडो भारत चळवळ (Quit India Movement) (१९४२)

1. ८ ऑगस्ट १९४२ रोजी महात्मा गांधींनी काँग्रेसच्या मुंबई अधिवेशनात सुरु केली.
2. "ऑगस्ट क्रांती" किंवा "छोडो भारत ठराव" (Quit India Resolution) असेही म्हणतात.
3. मुख्य मागणी: ब्रिटिशांनी त्वरित भारत सोडून जावे.
4. घोषणा: स्वातंत्र्य मिळवण्यासाठी "करा किंवा मरा" (Do or Die).
5. समाधानकारक स्व-शासन देण्यास क्रिप्स मिशनच्या अपयशामुळे प्रेरित झाली.
6. चळवळ सामूहिक-आधारित होती, ज्यात विद्यार्थी, कामगार, शेतकरी आणि राजकीय नेते सहभागी होते.

7. क्रूर दडपशाहीचा सामना करावा लागला; गांधीजी आणि इतर नेत्यांना कारावासात टाकण्यात आले.
8. देशभरात हिंसक आणि अहिंसक निषेध झाले.
9. नेतृत्व तुरुंगात टाकले गेल्यामुळे भूमिगत चळवळी (Underground movements) उदयास आल्या.
10. शहरी केंद्रांपासून गावांपर्यंत पसरलेली ही अखिल-भारतीय (pan-Indian) चळवळ होती.

छोडो भारत चळवळीचे महत्त्व आणि परिणाम (Significance and Impact)

1. दुसऱ्या महायुद्धादरम्यान ब्रिटिश राजवटीविरुद्ध भारताची एकजूट दर्शविली.
2. सामूहिक राजकीय संघटन आणि राष्ट्रवादी भावना बळकट केली.
3. गांधींचे नेतृत्व आणि नैतिक अधिकार ठळक केले.
4. संपूर्ण स्वातंत्र्य मिळवण्याचा भारतीयांचा निर्धार दर्शविला.
5. युद्धकाळात भारतातील ब्रिटिश नियंत्रणाची कमकुवतता उघड केली.
6. भविष्यातील नागरी चळवळीं आणि स्वातंत्र्याच्या रणनीतींना प्रेरणा दिली.
7. ब्रिटिश दडपशाही तीव्र झाली आणि व्यापक अटक झाली.
8. अनेक क्षेत्रांमध्ये प्रशासन, रेल्वे आणि दळणवळण विस्कळीत झाले.
9. अनेक स्थानिक नेते आणि सामान्य नागरिक राष्ट्रीय नायक बनले.
10. युद्धोत्तर स्वातंत्र्य वाटाघाटींचा पाया घातला.
11. ब्रिटनवर भारतीय स्व-शासनाचा विचार करण्यासाठी दबाव वाढवला.
12. काही गटांना जहाल (radicalized) केले, ज्यामुळे अधिक लढाऊ स्वातंत्र्य गतिविधी सुरू झाल्या.

शिमला परिषद (Simla Conference) (वेव्हेल योजना - Wavell Plan) (१९४५)

1. जून १९४५ मध्ये शिमला येथे भारतीय स्व-शासनावर चर्चा करण्यासाठी आयोजित केली.
2. अध्यक्ष: ब्रिटिश व्हाईसरॉय लॉर्ड वेव्हेल (Lord Wavell).
3. उद्दिष्ट: भारतीय नेत्यांसह अंतरिम सरकार (interim government) स्थापन करणे.
4. कार्यकारी परिषदेत हिंदू आणि मुस्लिमांना समान प्रतिनिधित्व प्रस्तावित केले.
5. पूर्ण स्वातंत्र्याशिवाय प्रशासनात भारतीयांना मोठी भूमिका देण्याची योजना आखली.
6. वेव्हेल योजना: संरक्षण आणि वित्त वगळता सर्व प्रमुख पदांवर भारतीयांसह व्हाईसरॉयच्या कार्यकारी परिषदेची पुनर्रचना (reconstituting) सुचवली.
7. सर्व प्रमुख भारतीय राजकीय नेत्यांना आमंत्रित केले: काँग्रेस, मुस्लिम लीग, शीख इ.
8. काँग्रेसने अंतरिम सरकारमध्ये वर्चस्वाची (domination) मागणी केली, तर लीगने मुस्लिम समानतेवर (Muslim parity) आग्रह धरला.
9. गतिरोध (Deadlock): मुस्लिमांचे प्रतिनिधित्व करण्याचा एकमात्र हक्क मुस्लिम लीगने आग्रहपूर्वक केल्यामुळे परिषद अपयशी ठरली.
10. परिणाम: वेव्हेल योजना कोसळली, कोणताही करार झाला नाही.

शिमला परिषदेचा परिणाम (Impact of Simla Conference)

1. त्या टप्प्यावर हिंदू-मुस्लिम समझोता (compromise) अशक्य असल्याचे अधोरेखित झाले.
2. जिन्नांच्या नेतृत्वाखालील मुस्लिम लीगचे वाढते वर्चस्व उघड झाले.
3. काँग्रेसची मुस्लिम लीगसोबत समानता स्वीकारण्याची अनिच्छा (unwillingness) दर्शविली.
4. भारतीय राजकारणात सांप्रदायिक ध्रुवीकरण (communal polarization) वाढवले.
5. ब्रिटनला लीगसोबत थेट वाटाघाटींचा पुनर्विचार करण्यास प्रवृत्त केले, ज्यामुळे १९४६ च्या निवडणुकांसाठी मार्ग मोकळा झाला.
6. घटनात्मक गतिरोधासाठी मजबूत राजकीय उपायाची आवश्यकता असल्याचे दर्शविले.
7. माउंटबॅटन योजना आणि १९४७ मध्ये फाळणीचा पाया तयार झाला.

आयएनए खटला (INA Trial) (आझाद हिंद सेना खटला) (१९४५-४६)

1. घटना: सुभाषचंद्र बोस यांच्या नेतृत्वाखालील आझाद हिंद सेनेच्या (Indian National Army - INA) अधिकाऱ्यांवरील खटला.
2. तारीख: १९४५-४६ मध्ये दिल्लीच्या लाल किल्ल्यावर आयोजित करण्यात आला.
3. आरोपी: कर्नल शाह नवाज खान, कर्नल प्रेम कुमार सहगल, मेजर जनरल गुरबक्ष सिंग ढिल्लोन आणि इतर.
4. आरोप: देशद्रोह (Treason), खून (murder) आणि राजा-सम्राटाविरुद्ध युद्ध करणे.
5. न्यायाधीश: ब्रिटिश लष्करी न्यायालयाने चालवला.
6. सार्वजनिक प्रतिक्रिया: संपूर्ण भारतात सामूहिक निषेध आणि राष्ट्रवादी उत्साह (fervor) जागृत झाला.
7. समर्थन: भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस, नेते आणि सामान्य लोकांकडून पाठिंबा मिळाला.

आयएनए खटल्याचे महत्त्व (Significance of the INA Trials)

1. राष्ट्रवाद जागृत केला: आयएनए खटल्यांमुळे संपूर्ण भारतात व्यापक ब्रिटिशविरोधी भावना पेटली.
2. भारतीयांमध्ये ऐक्य: धार्मिक आणि प्रादेशिक भेदभावांना ओलांडून भारतीयांमध्ये ऐक्याची भावना निर्माण झाली.
3. लष्करी मनोधैर्य: ब्रिटिश भारतीय सैन्यातील भारतीय सैनिकांचे मनोधैर्य (morale) वाढवले.
4. राजकीय दबाव: भारतीय मागण्यांचा विचार करण्यासाठी ब्रिटिश सरकारवर राजकीय दबाव आणला.
5. स्वातंत्र्याला समर्थन: भारतीय स्वातंत्र्य चळवळ आणि काँग्रेसचे स्थान बळकट केले.
6. सार्वजनिक निषेध: **संपूर्ण भारतात मोठे सार्वजनिक निषेध, हडताळ आणि संप झाले.
7. सांप्रदायिक सलोखा: हिंदू, मुस्लिम, शीख यांच्या आयएनएच्या रचनेने सांप्रदायिक ऐक्य ठळक केले.
8. ब्रिटिश राजवट कमकुवत होणे: भारतातील ब्रिटिश अधिकाराच्या न्हासाला (decline) योगदान दिले.

कॅबिनेट मिशन (Cabinet Mission) (१९४६)

1. सत्ता हस्तांतरणावर चर्चा करण्यासाठी ब्रिटिश सरकारने भारतात पाठवले.
2. प्रमुख: लॉर्ड पेथिक-लॉरेन्स, सर स्टॅफर्ड क्रिप्स आणि ए.व्ही. अलेक्झांडर (A.V. Alexander) यांच्या नेतृत्वाखाली.
3. उद्दिष्ट: फाळणी टाळणे आणि भारतीय ऐक्य टिकवून ठेवणे.
4. सर्व प्रमुख पक्षांसह अंतरिम सरकार प्रस्तावित केले.
5. १९४६ मध्ये काँग्रेस, मुस्लिम लीग आणि शीख नेत्यांना भेटले.
6. उद्दिष्ट: स्वातंत्र्यानंतरच्या भारतासाठी घटनात्मक आराखडा प्रदान करणे.
7. काँग्रेस आणि मुस्लिम लीगच्या मागण्यांमध्ये सामंजस्य (reconcile) आणण्याचा प्रयत्न केला.
8. काँग्रेस आणि मुस्लिम लीगने सुरुवातीला स्वीकारले, पण अंमलबजावणी अयशस्वी झाली.

कॅबिनेट मिशन योजनेतील तरतुदी (Provisions of Cabinet Mission Plan)

1. भारतीय संघ (Union of India): भारत गटबद्ध प्रांतांसह संघराज्य (federation) म्हणून राहिल.
2. तीन गट (Three Groups): प्रांतांची गट अ (हिंदू बहुमत), गट ब आणि गट क (मुस्लिम बहुमत) मध्ये विभागणी.
3. संविधान सभा: भारतासाठी नवीन संविधान तयार करण्यासाठी.
4. अंतरिम सरकार: काँग्रेस, मुस्लिम लीग आणि इतरांना समाविष्ट करून गठित केले.
5. केंद्र सरकारचे अधिकार: फक्त परराष्ट्र व्यवहार, संरक्षण आणि दळणवळण आरक्षित (reserved).
6. प्रांतीय स्वायत्तता: इतर बाबींमध्ये प्रांतांना पूर्ण स्वायत्तता दिली.
7. गटवारीचा पर्याय (Grouping Option): प्रांत गट तयार करू शकतात आणि सामूहिकपणे (collectively) निर्णय घेऊ शकतात.
8. मुस्लिम लीगची स्वीकृती: मुस्लिम-बहुसंख्य प्रांतांना गटातून बाहेर पडण्याची (opt out) परवानगी दिली.
9. संविधान स्वीकृती: विधानसभा नंतर गटवारी योजना स्वीकारू, सुधारू किंवा नकारू शकते.
10. उद्देश: फाळणी टाळून ऐक्य आणि सांप्रदायिक स्वायत्तता (communal autonomy) संतुलित करणे.

कॅबिनेट मिशनचे अपयश (Failure of the Cabinet Mission)

1. सांप्रदायिक विभाजन: वाढत्या हिंदू-मुस्लिम विभाजनावर पुल (bridge) बांधण्यात अपयशी ठरले.
2. प्रांतीय गटवारीचा मुद्दा: प्रांतांची गटवारी करण्याची योजना काँग्रेसने फेटाळली.
3. मुस्लिम लीगच्या मागण्या: पाकिस्तानच्या मुस्लिम लीगच्या मागणीचे समाधान करू शकले नाही.
4. राजकीय गतिरोध: काँग्रेस आणि मुस्लिम लीग यांच्यात गतिरोध निर्माण झाला.
5. घटनात्मक मतभेद: केंद्र विरुद्ध प्रांतीय अधिकारांवर मतभेद कायम राहिले.
6. विश्वासाचा अभाव: पक्षांमधील परस्पर अविश्वासामुळे अंमलबजावणीत अडथळा आला.
7. सांप्रदायिक तणावात वाढ: सांप्रदायिक दंगली आणि अशांतता वाढली.
8. अल्पकालीन अपयश: याने आराखडा दिला असला तरी, दीर्घकाळ टिकणारा उपाय (lasting solution) मिळाला नाही.

माउंटबॅटन योजना (Mountbatten Plan) (१९४७)

1. अधिकृत नाव: ३ जून योजना (3rd June Plan) असेही म्हणतात.
2. घोषणा: लॉर्ड लुईस माउंटबॅटन (Lord Louis Mountbatten), भारताचे शेवटचे व्हाईसरॉय, यांनी केली.
3. तारीख: ३ जून १९४७.
4. उद्देश: ब्रिटिश भारताची भारत आणि पाकिस्तान मध्ये फाळणी प्रस्तावित करणे.
5. सांप्रदायिक आधार: प्रांतांमध्ये धार्मिक बहुमतावर आधारित फाळणी.
6. प्रांतीय पर्याय: पंजाब आणि बंगाल काही क्षेत्रांमध्ये जनमताद्वारे भारत आणि पाकिस्तान पैकी निवड करू शकले.
7. संस्थाने: संस्थानांना भारत किंवा पाकिस्तान पैकी कोणामध्येही सामील होण्याची (accede) परवानगी दिली.

माउंटबॅटन योजनेचा परिणाम (Impact of the Mountbatten Plan)

1. फाळणी: ब्रिटिश भारताचे भारत आणि पाकिस्तानमध्ये विभाजन झाले.
2. ब्रिटिश राजवटीचा अंत: भारतातील ब्रिटिश वसाहतवादी (colonial) राजवटीचा औपचारिक अंत झाला.
3. सामूहिक स्थलांतर: भारत आणि पाकिस्तान दरम्यान इतिहासातील सर्वात मोठे सामूहिक स्थलांतर सुरू झाले.
4. सांप्रदायिक हिंसाचार: व्यापक सांप्रदायिक दंगली (riots) आणि हत्या झाल्या.
5. संस्थाने: संस्थानांना भारतात किंवा पाकिस्तानात स्वतंत्रपणे सामील होण्याची परवानगी दिली.
6. पाकिस्तानची निर्मिती: पश्चिम पाकिस्तान आणि पूर्व पाकिस्तान (नंतर बांगलादेश) निर्माण झाले.
7. राजकीय नेतृत्व: जवाहरलाल नेहरू भारताचे पंतप्रधान आणि मुहम्मद अली जिन्ना पाकिस्तानचे गव्हर्नर-जनरल बनले.
8. रॅडक्लिफ निवाडा (Radcliffe Award): सीमा निश्चित करण्यासाठी रॅडक्लिफ रेषा (Radcliffe Line) लागू केली.
9. निर्वासित संकट: लाखो लोक निर्वासित झाले, ज्यामुळे गंभीर मानवतावादी समस्या (humanitarian issues) निर्माण झाल्या.
10. आर्थिक परिणाम: सीमावर्ती भागात व्यापार, कृषी आणि अर्थव्यवस्था विस्कळीत झाली.
11. शत्रुत्वाची देणगी (Legacy of Hostility): दीर्घकालीन भारत-पाकिस्तान तणावाची सुरुवात झाली.
12. लष्करी संघर्ष: काश्मीर वाद आणि नंतरच्या युद्धांचा पाया घातला.
13. घटनात्मक परिणाम: यामुळे दोन्ही राष्ट्रांना लवकरच स्वतंत्र संविधान तयार करण्यास प्रवृत्त केले.

